

TEZ

4102

4102

XIX. YÜZYILDA AYDIN EYALETİ

Tuncer Baykara

Kabul edilmiştir
17.5.1966

C. Kurum

1965-1966

[Handwritten signature]

Zeki Ülkedü
[Handwritten signature]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Mezuniyet tezi

4632

XIX. Y ü z y ı l d a A y d ı n E y â l e t i

Önsöz-I

Bibliografya-II-V

I-Aydın Eyâleti mülkî tarihî

A-Aydın Eyâleti:

1-Giriş, eski durumu:1-3,

2-Teskili, gelişmesi:3-6

B-İdâreciler:

1-Ayanlar:7-9

2-Valiler:9-10

II-Aydın Eyâleti Sosyal durumu:

A-Nüfus:11-14

B-Halk:

1-Türkler:15-18

2-Diğer azınlıklar:19-22

3-Zeybekler:23-26

C-Olaylar:

1-Atçalı Kel Mehmed'in isyanı:26-31

2-Yunan isyanı ve Batı Anadolu:32-37

3-İbrahim Paşa ve Aydın Eyâleti:38-42

Ç-Yollar:43-46

III-Kültürel Tarihi:

A-Tahsil müesseseleri, Medreseler, mektepler:47-50

B-Fikrî hayat, basın ve kütüphaneler:50-53

IV-Netice

Ekler:

I-1850,1867 ve 1908'de Aydın Eyâleti mülkî taksimatı

II-Aydın Eyâleti Valileri,1908'e kadar.

Ö n s ö z

Anadolu'nun XIX.yüzyıldaki psiko-sosyal durumu gayet dikkatdeğerdir.Biz bir toprak parçasındaki olayları,kronolojik bir sıra ile vermekten ziyâde,üzerinde yaşayanlarla berâber ele alıp bu yolda incelemek istedik.Bu cihetten sunduğumuz tetkik,biraz değişiklik göstermektedir.Birçok hadiseleri,meselâ Midhat Paşa'nın tevkifi gibi,ihmal pahasına,olayları yaratanları daha başka bir açıdan ortaya koymayı tercih ettik.Onun içindir ki,halkın nüfus vs.problemleri tezimde daha geniş yerler tutmaktadır.

Yukarda da söylediğimiz gibi,yaptığımız bu araştırmada Aydın eyâletinin bazı problemleri ele alınmış,onlar aydınlatılmaya çalışılmıştır.Bu husustaki ana malzemeyi de Başvekalet Arşivi'nin çeşitli tasniflerindeki vesikalarla,seyâhatnâmeler teşkil etmektedir.Ayrıca salnâmeler ve devrin gazeteleri de bu husustaki başlıca kaynaklarımızdır.Mahallî tarihler ve diğer coğrafi eserler,bunların boşluklarını itmam ve izah etmek için kullanılmışlardır.Mahallî tarihler arasında müşahedeye müstenid bilgi nakledenler de önemlidir.

Daha yeni olmakla berâber,birçok hadiselerini kendinin derinleşmiş bulunduğu bu coğrafi mekânın tarihini tez mevzuu olarak almak isteğime müsâde buyuran sayın Hocam Prof.Dr.Cemal Tükin'e,yardımlarını esirgemiyen Hocam Prof.Dr.A.Cevad Eren'e ve Dr.Meşkûre Eren'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Tuncer Baykara

B i b l i o g r a f y a

Kaynaklar:

Mevzu'muzla ilgili kaynakların en ehemmiyetlisi, Başvekâlet arşivinin çeşitli tasniflerinde bulunan vesikalardır. Bunlardan da bilhassa II. Mahmud devrini muhtevî Hattı Hümayun tasnifi ile onu takip eden İrade tasnifi en ehemmiyetlisidir. Ayrıca Mühim melerle, diğer tasniflerden bilhassa Cevdet'in Bahiliye, Maliye, Askeriye İktisad vs. bölümleri de kıymetli bilgi muhtevîdir. Bab-ı Asafî Aydın defterleri, genel olarak az önemli ise de, yer yer kıymetli kayıtlar ihtiva ederler. Bunlardan tetkik ettiğimiz vesikalar pek çok olduğundan, burada teker teker saymaktan çok, metinde dipnotlarında belirttik.

S a l n â m e l e r : Aydın vilâyeti, diğerlerine nazaran daha geç salnâme çıkarmağa başlamıştır. 1296'dan itibaren şu senelerde salnâme çıktığını tesbit ediyoruz: 1296, 1297, 1298, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1303 malî, 1304, 1305, 1306, 1307, 1311, 1312, 1313, 1315, 1316, 1317, 1319, 1320, 1321, 1323 ve 1326. 25 adet olan bu salnâmelerden bilhassa 1307'senesine ait olanı çok mufessaldır.

Devlet salnâmeleri, 1263'de çıkmağa başlamış ve 1328'e kadar her sene aksiksiz olarak çıkmıştır ki, 67 adettir. Ayrıca bir de 1334'de çıkmıştır. Ali Suavî'nin 1288 ve 1290'da Paris'de Türkiye adıyla çıkardığı salnâmeleri de zikredelim. Bilhassa maarif sahâsında çok mufassal malzemeyi ihtiva eden Salnâme-i nezâret-i Maarif-i umumîye, 1316'dan sonra 4 defa çıkmıştır. Bir de şu salnâme nevilerini de kaydedelim:

Cevâd Sami-Hüsnü, Nevsâl-i İktisad, 1323 İzmir.

Aydın Vilâyeti 1330 senesi maliyesi ticâret rehberi, 1914.

İzmir Vilâyeti 1929 senesi İstatistik yıllığı, 1930 İzmir.

G a z e t e l e r : Devletin resmî organı Takvim-i Vekâyi başta olmak üzere, Ceride-i Havadis, Tasvîr-i Efkâr, ayrıca Journal de Constantinople gazeteleri önemlidir. Bir de İzmir'de vaktiyle tetkik etmiş olduğum Hizmet ve Ahenk'i de ilâve etmeliyim. Eski Halk evlerinin organı dergilerden Fikirler ve Gediz'de de yer yer ehemmiyetli malumat verilmiştir.

K n ö n i k l e r : Mevzubahis devrin daha çok paytaht vekâyiini muhtevî vak'anüvis tarihleri, Asım, Şanizâde vs. ile bunları muhtevî Cevdet Paşa'nın Tarih'inde konumuzla ilgili kayıtlar azdır. Bunlara Lutfi'nin 8 cildi neşrolunan Tarih'i ile Cevdet Paşa-

nın Tezâkir'ini de ilâve etmeliyiz. Mustafa Nuri Paşa, Netâyic ül-Vukuat'ının başlarında, I.24-26, İzmir tarihine de temas eder. Juchereau de Saint-Denys, Histoire de l'Empire Ottoman'nın ilk ciltlerinde enterasan bilgiler vermektedir.

Kitaplar:

Ahmed Refik. Anadolu'da Türk aşiretleri, 1930 İstanbul.

Akarca, A. - Turhan Akarca. Milâs, 1954 İstanbul.

Akbal, Tezila. 1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda idari taksimat ve nüfus, Belleten, XV.60, 1951 Ekim. 617-628.

Aker, M. Şefik, İstiklâl Harbinde 57. tümen ve Aydın millî cida-
li, 1937 İstanbul.

Akın, Himmet. Aydınogulları tarihi hakkında bir araştırma, 194
İstanbul

Akıncı, Recep, Eski Philadelphia, bugünkü Alaşehir, 1949 İzmir.

Alaux, L.P. et R. Puaux. Le Declin de l'Hellenisme, 1916 Paris.

Arundell, F.V.J. A visit to the seven churches of Asia, 1828
London.

Arundell, F.V.J. Discoveries in Aisa Minor, 1834 London.

Aucher-Eloy, Relations de Voyages en Orient, 1843 Paris.

Baedeker, K. Konstantinopel, Balkanstaaten. .1914 Leipzig

Bayatlı, Osman, Beggama'da yakın tarih olayları, 1957² İzmir,

Baujaur, F. de. Voyages militaire dans l'Empire Ottoman, 1829
Paris.

Bilget, Adnan. Son yüzyılda İzmir şehri, 1949 İzmir.

Blanchard, Ph. Itinéraire . . de Paris à Cons. 1855 Paris

Caston, . Musulman et Chrétiens , 1874 Constantinople.

Chateaubriand, ^Itinéraire de Paris à Constantinople, 1859
Paris.

Clarke, Hyde. Report on the Traffic of Smyrna, 1860 London

Collas, M.B.C. La Turquie en 1861, 1861 Paris

Cuinet V. La Turquie d'Asie, 1891-94 Paris

Delaroière, M. Voyages en Orient, 1836 Paris.

Deschamps, G. Sur les routes d'Asie, 1894 Paris.

Dikmen, Gani. Nazilli, 1952 İstanbul.

d'Estournel C.J. Journal d'un voyage en Orient, 1847 Paris.

Farley J. I. Turkey, 1866 London.

Galanti, A. Boğum Tarihi, 1945 İstanbul.

Gardey, L. Voyages du Sultan Abdülaziz. ., 1865 Paris

Gautier, Th. Constantinople, 1888 Paris.

Georgiades, D. Smyrne et l'Asie Mineure, 1885 Paris

Georgiades, D. la Turquie actuelle, 1892 Paris

- Gökbel, A.-Şölen, H. Aydın ili tarihi, 1936 İstanbul
- Gökçen, İbrahim. Saruhan'da yürük ve Türkmenler, 1946 İstanbul
- Gravière J. Dela. la Station du Levant, 1876 Paris.
- Gültekin, Hakkı. İzmir tarihi, 1952 İzmir
- Gültekin Hüseyin, Ege'yi tanıyalım, Nazilli, 1947.
- Gün, İsmail-Özdemir A. Söke tarihi ve coğrafyası, 1941 Aydın
- Heuschling, X. l'Empire de Turquie, 1860 Bruxelles.
- İnal, İbnülemin M. Kemal. Osmanlı devrinde son sadrazamlar, 1940-1953 İstanbul.
- İzdem, Ekmel. Dünkü-Bugünkü Akhisar, 1944 İstanbul.
- Jaubert, C. te. Lettres ecrites d'Orient, Revues des deux Mondes 1842, t. XXXIX.
- Jeanne, A.-İsambert, E. Itinéraire de l'Orient, 1861 Paris.
- Karal E. Ziya, Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımı, 1831 1943 Ankara.
- Kaygusuz, B. Nusret. Bir Roman gibi, 1955 İzmir
- Keppel, G. Narrative of a journey .. 1831 London.
- Kısa, Leman. Aydın, tarihi ve coğrafyası, 1960 Aydın.
- Laborde, L. Voyages de l'Asie Mineure, 1839 Paris
- Mac-Farlane, Constantinople et la Turquie, 1830 Paris
- Mallouf, N. Abrégè de Geographie, 1851 Smyrne
- Malte-Brun, Précis de Geographie Universelle, 1852 Paris.
- Manisa Vilâyeti hakkında tabii, coğrafi... 1932 İzmir.
- Mathieu, Henri. La Turquie et ses différents peuples, 1857 Paris
- Michaut-Poujoulat. Correspondance d'Orient, 1833 Paris.
- Midhat, Ali Haydar. Hatıralarım, 1946 İstanbul.
- Mostras, Dictionnaire Geographique de l'Empire Ottoman, 1872 St. Petersburg.
- Moustier A. De. Voyage de Constantinople.. à Ephese, Tour du Monde, 1864. I. 225-227.
- Müderrişoğlu, M. Emin. Akhisarlı Türk büyükleri ve eserleri, 1956 İzmir.
- Özkaynak, Kemâl. Efelerden haber, 1946 Aydın.
- Perthes, M. B. de. Voyage à Constantinople, 1855 Paris.
- Poujoulat, M. B. Voyage à Constantinople .. 1841 Bruxelles.
- Rolland, C. la Turquie Contemporaine, 1854 Paris.
- Scherzer, C. Smyrne, 1880 Leipzig
- Slaars, B. F. Etude sur Smyrne, 1868 Smyrne; türkçesi, 1932 İzmir.
- Smyrne Turque, 1919 İstanbul.
- Somar, Ziya, Yakın çağların fikir ve edebiyat tarihimizde İzmir, 1944 İzmir.

- Söffler, A. l'Orient Pittoresque, 1865 Trieste
- Reclus, E. Nouvelle Geographie Universelle, IX. 1884 Paris,
- Ramsay, W. M. Anadolu'nun tarihî coğrafyası, 1961 İstanbul.
- Rougan, F. Smyrne, 1892 Paris.
- Ressamoğlu F. L. Ege rehberi, Aydın ili, 1952 İzmir.
- Texier, Ch. Asie Mineure, 1882 Paris
- Tokluoğlu, F. Tire, 1964 Tire.
- Ubicini, Lettres sur la Turquie, 1853 Paris.
- Ubicini, M. A. et P. de Courteilli, Etat présent de l'empire Ottoman, 1876 Paris.
- Uluçay, Çağatay. Gökçen, İbrahim. Manisa tarihine genel bir bakış, 1939 İstanbul.
- Uluçay, Çağatay. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri, 1955 İstanbul.
- Uşaklıgil, Halid Ziya, Kırk yıl, 1936 İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. Midhat ve Rüşdü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar, 1946 Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. Kitâbeler, 1929 İstanbul
- Valon, A. De. Une Année dans le levant, 1850² Paris
- Witteck, Paul. Menteşe Beyliği, 1944 Ankara.
- Yalçınkaya Ekrem. Eski ve yeni İzmir., 1943 Konya

"Aydineli",Aydinoğullarının kurulduğu sahaya verilen bir isim olup,XIV.yüzyıl başına kadar inen bir coğrafi tâbirdir.İzmir ve güneyi,her ne kadar sonradan Sığla sancağı diye anılmağa başlanmış olsa dahi,Aydineli Çeşme'den Sarayköy'e kadar olan sahayı,Küçük Menderes vâdisinin tamamını,Büyük Menderes vâdisinin de orta ve aşağı çığırlarını kapsamakta idi.Bu coğrafi şartları icabı,Aydineli'nin merkezinin de Küçük Menderes çevresi olacağı akla daha uygun geliyor.Gerçekten de Aydinoğulları devrinde beyliğin merkezi sırasıyla Birgi Tire,Ayasuluğ ve İzmir olmuş,hep bu çevre içinde kalmıştır.

Aydinoğulları zamanındaki coğrafi sınırlarını üç yönde muhafaza eden Aydın,Osmanlı İmparatorluğu zamanında,Anadolu Eyâletinin bir sancağı olmuştur.Sancağın merkezi de,Anadolu'nun ekki ve büyük şehirlerinden olan Tire idi.Aydinoğulları arazisinin batı kısmında,kendisi de aynı aileden olmakla beraber İzmiroğlu diye de anılan Cüneyd Beyin toprakları,sonradan görüleceği gibi Sığla sancağını teşkil edecektir.XIX.yüzyılda "Aydın Eyâleti"ismi ile toplanacak diğer sahalar,beylikler devrindeki topraklarını ve isimlerini muhafaza eden Saruhan ve Mentеше sancaklarıdır.Nitekim bu sancaklar da,pek az değişikliğe uğrayarak Aydın Eyâletinin sancaklarını teşkil edeceklerdir.

Aydın,Sığla,Saruhan ve Mentеше sancaklarının XIX.asır başlarında,Kütahya'ye bağlı oldukları sıradaki alanları,dikkate değer özellikler göstermektedirler.Anlaşıyor ki Osmanlı İmparatorluğu da,eskiden devam edegelen bu mülki taksimatı benimsemiş ve bu teşkilatı 1867'ye kadar devam ettirmişlerdir.

İdarî teşkilâtta gözönüne alınacak en mühim noktalardan birisi, coğrafî durum yâni ulaştırma kolaylığıdır. Ancak mevzubahis idarî teşkilâtta bu hususların pek nazarı itibara alınmadığını görüyoruz. Gediz nehri vâdisinde bulunup sarp bir dağ yolu ile Tire'ye bağlı olan Alaşehir'in, daha çok Gediz vadisini kapsayan Saruhan yerine Aydın sancağına bağlı olmasını, bu şehrin Beylikler devrinde Aydın oğullarına tâbi olmasıyla izah edebiliriz. Keza Denizli'nin de yüz yıllar boyunca kendisinden hayli uzak ve doğru dürüst bir yolu dahi olmadığı halde, Kütahya'ya bağlanmış olması burasının Germiyanlıların elinden Osmanlı hâkimiyetine geçmiş olmasıyla yorumlanabilir. Nitekim Orhan Beyin Karesioğlu Aclan Bey eliyle Bergama'yı zaptetmiş olması, bu havalinin yakın tarihlere kadar Bursa'ya bağlı kalmasını intac etmiştir.

Anadolu Eyâleti içinde beş yüzyıl kadar değişmeyen idarî ünitelerde kalış, hayli derin tesirler bırakmıştır. Ancak XVIII. asrın son yarısında yer yer türeyen mahallî ayanların kuvvetlenerek nüfuz sahalarını coğrafî şartların müsâdesi nisbetinde geliştirmeleri, bunların Kütahya ile bağlarını keserek doğrudan doğruya paytahtla temasları, bu yerleşmiş teşkilâtın çözümlenmesinin başlıca âmiplerinden biri olsa gerektir. Mahallî voyvoda ve ayanlar, nüfuz muntikalarını coğrafî imkânlarla göre genişletebiliyorlardı. Karaosman oğulları, zamanın idarî taksimatına göre Anadolu Eyâletinin Aydın, Hüdâvendigâr ve Saruhan sancaklarıyla, Kaptan Paşa eyâletinin Sığla sancağında nüfuz ve kudret sahibi idiler. Buraları nisbeten toplu bir coğrafî birlik teşkil ediyordu ve nitekim ileride Aydın Eyâletinin bu sahayı içine alacağını göreceğiz. Tekelioğlu da Teke sancağından taşarak nüfuzunu Hamid Sancağının Gölhisar, Tefenni ve Karaağaç kazalarına kadar yaymıştı. Mentеше ayanı Tavaslıoğulları da coğrafî yakınlıktan ötürü, Kütahya sancağındaki Denizli ve Honaz'da da nüfuz sahibi idiler.

Bu yerleşmiş idarî sınırların bu gibi değişikliklere uğramış olması, XIX. yüzyıl başlarında daha açık ve kesin olarak görülmekteydi. Anlaşılan bu durum II. Mahmud'a bir idarî değişiklik hususunda bir fikir vermiş olacak ki, 1811 de Aydın Eyâleti teşkili gerçekleştirilmesine çalıştı. Rivâyet edilmekteyse de, şartların elverişli olmaması, böyle bir değişikliği imkânsız kılmıştır. Ancak bu tarihten sonra, bilhassa Yunan İsyânı sırasında Batı Anadolu'da

İzmir'de Muhafız Hasan Kelâmî Paşa'nın etrafında bir gruplaşma seziliyordu¹. Nihâyet Yenigeri ocağının 1826'da kaldırılmasından sonra, Anadolu eyâletindeki eski gruplaşma iyice belli olmuş ve Eyâlet dört kısma bölünmüştü. Teke ve Isparta taraflarına kadar Batı Anadolu Hasan Paşa'ya ihâle edilmişti². Bu bölünme, Hasan Paşa'nın 1828'de Çanakkale Boğazı muhafızı oluncaya kadar devam etti. Fakat onun ölümüyle bu bölge tekrar parçalanıp mütesellimliklere taksim edildi³.

A y d ı n E y â l e t i n i n T e ş k i l i :

Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetlerinin Anadolu'dan çekilmesinden sonra, bir süreden beri ismi var cismi yok hale gelen Anadolu Eyâleti, teşkilât olarak da ortadan kalktı. Esâsen Anadolu Eyâleti zaten daha önce dörde bölünerek hüviyetini kaybetmiş durumda idi. Hatta daha Mısrılı ordusu gelmeden önce gözölmüş bir halde bulunuyordu. İbrahim Paşa 1833 başlarında Anadolu'ya hâkim olup Kütahya'ya geldiği zaman, kendisi hemen bütün devlet mütesellimlerinin yerine yenilerini tayin etmişti. Lâkin bu durum çok sürmemiş, İbrahim Paşa ordusu çekilirken bu mütesellimler de kağıtları. Böylece Anadolu'da idarî bakımdan bir boşluk meydana gelmiştir. Anadolu Mısır ordusu tarafından boşaltıldıktan sonra, Osmanlı Hükûmeti istediği idarî tasarrufu yapmakta kendisini daha rahat hissetti. 2 Haziran 1833'de Aydın sancağı muhassıllığına tayin edilen Karaosmanoğlu Yakup Paşa, aynı zamanda Mentеше, Saruhan ve Sığla sancaklarının da valisi idi⁴. Böylelikle artık Aydın Eyâleti fiilen teşekkül etmiş bulunmaktadır.

Yakup Paşa daha çok bir askerî teşkilâtın başında görünüyordu. Ancak sonradan meydana gelen vaziyet, Yakup Paşa'nın Aydın Eyâleti valisi olduğunu gösteriyor. Karaosmanoğullarının bu yeni kuruluş sırasında istifâde edilen nüfuzları, Yakup Paşa ile Hacı Eyüb Ağa'nın azledilip İstanbul'da ikamete mecbur edilmeleriyle söner gibi oldu. Yakup Paşa'nın yerine Beç sefiri Fethi Paşa, "rütbe-yi vâlâ-yı vezâret ve unvan-ı celil-i müşârî" ile Aydın Eyâleti müşirliğine tayin edildi, 22 Ağustos 1837. Fethi Paşa Aydın'a gitmeden, eyâleti Namık Paşa ile kaymakam şeklinde idâre etmişti. Lâkin

1-S.O.II, 167'deki Hasan ve Hasan Kelâmî Paşalar, aynı zattır. Zîra Hasan Kelâmî Paşa, 1821'de İzmir muhafızı tayin edilmiş, 1828'e kadar orada kalmıştır.

2-Lutfi, Tarih, I. 207; A. Gökbel-H. Şölen, Aydın İli Tarihi, I. 139.

3-S.O.II. 167;

4-T.V. sayı 69.

bu önemli eyâletin böyle idâresi caiz görülmediğinden, Çengelolu Tahir Paşa, 19 Ağustos 1838 de valiliğe getirildi. Aydın Eyâleti bu zamanda, eski sahaları olmak üzere dört liva veyâ sancağı ihtiva ediyordu: Aydın, Menteşe, Saruhan ve Sığla. Denizli tarafları ise, mali bakımdan Menteşe'ye bağlı olmuştur¹.

Aydın Eyâleti daha sonraki senelerde Aydın, Menteşe, Saruhan ve Sığla'dan ibâret hüviyetini muhafaza etmiştir. Bu dört livaya, 1845'de "Denizli Hassı Kaymakamlığı" adı altında, Kütahya sancağının batı kazalarını ihtiva eden bir sancak ilâve edilmiştir². Denizli Aydın Eyâletine katılırken, Saruhan Sancağı da, birkaç sene sürecek bir mâceraya atılmıştı. Aydın Eyâleti hayli büyük olduğundan, "istih-sâl-i hüsn-ü inzibat ve idâresi" için tefriki lâzım gelmiş, Saruhan Hüdâvendigâr Eyâletinden ayrılan Karesi ile birlikte bir eyâlet olmuştur³. Merkezi Manisa olan ve coğrafi şartların pek müsâid olmadığı bu eyâlete, Devlet Salnâmesine göre, 1846'da Sığla Sancağı da katılmıştır. Ancak bu deneme başarısız olmuş olacak ki "bunların yine bir müşirlik ile idâresi münâsib görülerek" Yakup Paşa'nın 3. defa valiliğine vesile olmuştur⁴.

Aydın Eyâletinin merkezi, muhtemelen 1811'den beri Aydın sancağının da merkezi bulunan Güzelhisar idi ve Menemen civarında bulunan bir başka Güzelhisar'dan ayırdetmek için Güzelhisar-ı Aydın diye anılmaktadır. Bununla berâber bazı valiler, eyâletin merkezini İzmir'e naklediyorlardı. 1841 de Aydın Eyâleti valisi olan Said Mehmed Paşa, Aydın yerine İzmir'de oturmak istemişti. Bu yoldaki dileği "eğerci kendilerinin İzmir'de ikamet eylemelerinde, Aydın Eyâletinin hüsn-i idâre-i umur-u zaptiye ve maliyesine bir günâ sekte gelmeyeceği ve âhar suretli uygunsuzluk melhuz olmadığı takdirde" münâsib görülmüştür⁵. İzmir'in merkezi bulunduğu Sığla Sancağının idâresi de Kuşadasına nakledilmişti. Said Mehmed Paşa, 1842 Ocağında İzmir'e gelmiş ve artık Eyâletin merkezi İzmir olmuştur⁶. Bu durum, Said Mehmed Paşa'nın defterdarı olan Saîih Mehmed Efendi'nin, halef olarak valiliği zamanında da devam etmiştir⁷.

1-T.V.193.

2-Mühimme, no: 256, sf. 59.

3-Mühimme, N°: 256, sf. 59; T.V. sayı 294; Cevdet, Dahiliye, 13181;

4-T.V. sayı 336.

5-İrâde, Dahiliye 2329.

6-Ceride-i Havadis, sayı 72.

7-Cevdet, Dahiliye 7217.

Yakup Paşa'nın 1843'deki 2.valiliği sırasında Aydın, tekrar merkez oldu.Böylelikle Aydın,1843 den 1850'ye kadar eyâlet merkezi olarak kalmakta devam etti.Vali Damad Halil R.Paşa,1850 Ocagında Aydın'ın hava ve suyunun bünyesine uygun gelmediğini söyleyerek İzmir'de oturma müsâdesi istedi.Halil Paşa,gerçi İzmir meyânında Tire ve Manisa'yı da Eyâlet merkezi olarak teklif etmişse de,asıl maksadı İzmir idi.Zaten İzmir "selefdede birkaç kere makarr-ı vâlât ı eyâlet olduğu zâhir" idi.Sultan Abdülmecid'in 23 Ocak 1850 tarihli irâdesiyle bu müsâde verilmiş ve Vâli,27 Şubat 1850'de Aydın eyâletinin merkezini İzmir'e nakletmiştir¹.Eyâlet merkezinin İzmir oluşu,1850 ilâ 1867 arasında eyâletin resmî tevcih ve tahriratında "İzmir Eyâleti" diye anılmasına sebebiyet verdi.Lâkin Aydın Eyâleti tâbiri,alel'umum söylenmeğe devam etmiştir.

Aydın Eyâletinin mülkî taksimatı,ihtiyac ve zaruretlere uygun olmaktan uzaktı.Demiryolları yapılarak Gediz vâdisi Manisa'ya bağlandığı halde,aynı vadideki Alagehir,hâlâ Aydın'a tâbi bulunuyordu ve arada iki dağ sırası vardı.İzmir'e oldukça yakın Bayındır,hayli uzaktaki Aydın'a bağlı idi.Keza İzmir'e bir adımlık yerde bulunan Menemen,Manisa'ya tâbi bulunuyordu.Kısacası,coğrafî imkânları pek gözetmeyen Ortaçağların idarî teşkilatı,hâlâ yürürlükte görünüyordu.Bu idarî intizamsızlık sadece Batı Anadolu ve Aydın Eyâletinde değil,hemen bütün Osmanlı topraklarında görülmüyordu.

Bu düzensizlik şüphesiz Osmanlı Devlet adamlarını da düşündürüyordu.Balkanların en huzursuz bir köşesinde eski eyâletler,Tuna Vilâyeti adıyla birleştirilmiş,yeni bir idarî sistem denenmişti.Bu yeni usûlün başarılı olması,diğer yurt topraklarının da,yapılan bu ıslahattan yararlanmasını lüzumunu ortaya koydu.Bosna,Suriye,Halep ve Edirne vilâyetleri de teşkil edildikten sonra,1867 Haziran ayı başında Türkiye'nin mülkî taksimatı köklü bir değişikliğe uğradı.Bu ıslahatta geçmiş yüzyılların etkisi devam etmekle beraber,coğrafî ve idarî zaruretlere de başlıca âmil olmuştur.

Türkiye'nin bugünkü idarî teşkilat ve taksimatının temeli,1867 ıslahatına dayanmaktadır.Gerçi bugün dahi yer yer bazı idarî reformlardan bahsedilmekle beraber²,1867 ıslahatı ihtiyaca oldukça cevap vermiştir.Birkaç zamandır İzmir Eyâleti diye anılan bu eyâlet,"Aydın Vilâyeti"adını alırken,Denizli livası ilga edilmiş,İç-batı Anadolu'da bir eksiklik bırakılmıştır.Menteşe'ye bağlanan De-

1-İrâde,dahiliye,12027;Ceride-i Havadis,sayı 474;

2-B.Darkot,Türkiye'nin idarî coğrafyası üzerinde düşünceler,I.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi,VI,sayı 12,1961,sf.35-46;

Denizli, sancağın adını "Menteşe-Denizli" yaptı isede, bu pek devamlı olmamıştır. Denizli ertəsi yıl, kaza olarak Aydın'a bağlanmış ve bazı yerlerde Aydın sancağı, Aydın-Denizli sancağı diye anılmıştır. 1867 ıslahatında yüzyılların eskittiği şehirler de artık vaziyetlerini kaybetmişlerdir. Birgi, artık Ödemiş'in bir nahiyesi durumuna düşmüştür. Nazilli Kazası eski merkezi Kestel de, Nazilli'ye bağlı köy olmuştur. Böylelikle eski kazaların azalmasıyla, Aydın Sancağının eskiden 21 olan kazası, 1285 salnâmesinde 5 e inmiş, ertəsi yıl Denizli'nin ilâvesiyle 6'ya çıkmıştır. Keza İzmir'in 14 kazası da yarıya inmiştir. Menteşe ve Saruhan'ın kaza sayılarında da önemli inişler olmuştur.

Aydın Vilâyetinin mülkî taksimatı tarihinde, Denizli sancağı ortaya çıkmaktadır. 1299'a kadar Aydın'ın kazası olarak kalan Denizli mezkûr yılda, Sarayköy, Buldan ve Tavas'ı ihtiva eden bir sancak olmuştur. Bu sancağa 1301'de Çal, 1304'de de Asi Karaağaç katılmışlardır. 1867 sonrasında ve önceleri, Kazaların merkezleri de değişiyordu. Bu merkez değişmelerinin tipik ve dikkate değer bir örneği Tavas'la ilgilidir. Adını antik Tabae'den alan Tavas kasabası bir kazaya ismini vermiş, lâkin sonraları Tavaslı Osman Ağa'nın konağı Hirka'da olduğundan merkez orası olmuştur. 1867 ıslahatı sırasında Yarangüme kasabası, merkezlik için müsâid davranınca¹, Tavas kazasının merkezi orası olmuş, resmî kitâbette adı Tavas olarak geçmiştir. Gerçek Tavas kasabası ise bir ara Kale Tavas diye bir nahiyeye merkezi olmuş, yakın tarihlerde kaza olunca adını, tarihî hakkı olan Tavas olarak değil, Kale olarak almıştır. Apayrı bir kasaba ve yöresi Tavas kazası diye anılmağa başlanmıştır. Bu durum daha küçük ölçüde Asi Karaağaç kazası için de cari olmuş, Karahüyük olan merkez bir ara Kayser köyüne taşınmışsa da, sonradan Acıbadem, merkezlik için müsâid davranmış ve merkez olarak orası seçilmiştir.

Aydın Eyâleti, en geniş sınırlarına 1908'de ulaşmış ve Vilâyetin mülkî taksimatı hemen hemen bugünün vilâyetleri şeklini almıştır. Aydın Vilâyeti idarî taksimatını I numaralı cedvelde görmek kabildir²:

1-İrâde, Şura-yı devlet 582;

2-Bakınız, ekler no:I; Hârîta no:1;

İ d â r e c i l e r :

I-A y a n l a r : Aydın Vilâyetinde ayanlar, belli başlı nüfuzluları Karaosmanoğulları olmak üzere, Menteşe yöresinde Tavaslıoğulları, İzmir'de Kâtiboğulları, Sığla da İlyaszâdeler olarak zikredilebilir. Bazı seyyahlara göre ayanlar, ilk Osmanlılar devrinin yerli feodal beylerinin ahfadıdırlar ve sahip oldukları arazi, nüfuz ve dolayısıyla, merkezi sistem zayıflayınca kendilerini göstermişlerdir. Ayanların dayandıkları kuvvetin yerleşik Türk unsurundan ziyâde, göçebe Türkmen grupları olduğu muhakkaktır. Ayanlar zaten menşe itibarıyla da Türkmendirler¹. Karaosmanoğullarının yerlisi oldukları Yayaköyü, bir yeni Türkmen köyüdür. Akhisar voyvodası İsmail, Gündeşli âşiretindedir². Sığla Ayanı İlyaszâdelerin de Karatekeli oymağına mensup oldukları zikredilmektedir³.

Karaosmanoğulları: Taassubdan uzak, daha ziyâde mülkün imarı ve gelişmesiyle alakâlı görülen bu aile hakkında oldukça tafsilatlı bilgiye sahibiz. Ayanların içinde, hakkında en fazla inceleme yapılanlardan birisi Karaosmanoğullarıdır⁴. Bu ailenin asıl şaâsası, XVIII. yüzyılın son yarısı ile XIX. yüzyılın ilk 15 senesi olmuştur. Karaosmanoğulları memleketin zımaatla gelişmesi için olsa gerek, rumlara rağbet göstermişler, nüfuz sahalarına onların yerleşmelerine ses etmemişler, hatta dâvetkâr bir tutum takınmışlardır. Bu siyâsetlerinde oldukça devam etmişlerdir. Yorga'nın dediği gibi "memleketi o kadar iyi idâre ediyorlardı ki, Mora Arkadiasından birçok aileler buraya göç ediyordu" Karaosmanoğullarının bu nüfus siyâsetleri iyi olmamıştı; lâkin kendilerinden sonraki rum akını çok daha fazla olmuştur. Bu aile, II. Mahmud'un ayanları tedibinden sonra da nüfuzunu yer yer devam ettirdi. Hatta Yakup Paşa ile, yeni bir idâri teşkilatın müessisi olmak durumunda olmuşlardır. Bu aynı zamanda nüfuzlarının da son halkasını teşkil etmiştir.

Kâtiboğulları: İzmir'in nüfuzlu ve köklü bir ailesine mensup bulunan Kâtibzâde Hacı Mehmed Ağa, voyvodaların sık sık değiştiği bir sırada İzmir voyvodası oldu, 1807. Kendisi III. Selimle başlayan garba yakınlaşmayı ve onun adet-an'anelirini benimseyen bir insan idi. Rivâyetler kendisinin Türk ehaliye karşı zâlim olduğu halde, gayri müslim unsura karşı gayet mültefit olduğuna işâret eder. Bu hüviyetiyledir ki, İzmir'de Rum nüfusunun artmasına sebep olmuştur

1-Yorga, türkçesi, V. 229;

2-Arşiv, H. Hümâyun 16482;

3-İsmail Gün, Söke tarihi, sf. 33

4-Bu husustaki bibliografyaya, Arundell'in Discoveries in Asia Minor', 1834 London'u ilâve edilmelidir.

denilebilir.Hacı Mehmed Ağa,10 yıl kadar voyvodalık yapmış,aile-sinden birisi başayan,birisi gümrükçü iken,yâni nüfuzlarının en yüksek anında öldürülmüştür.Kaptan-ı Derya Husrev Paşa,gemisine davet ettiği Kâtipzâde'yi,Midilli' civarında boğdurmuştur.1816 temmuzundaki bu olaydan sonra,Kâtipoğulları başka bölgelere sürül-müşse de sonuçları yine nüfuz kazanmışlardır¹.

Kâtiboğulları ve bilhassa Karaosmanoğullarının Türk ahali-ye karşı hayli sert tutumlarına rağmen,kurdıkları düzen,halkın bu aileler hakkında iyi hislen beslemesine vesile olmuştur.Hele âyan-ların te'dibinden sonraki devirde cereyân eden bazı nahoş olaylar,bunların idâresini halk nazarında daha fazla iyileştirmiştir.Bu devrede âyanlar nüfuzlarını geri alarak,intikamlarını da almak istediler.1821 Haziranında İzmir ve Manisa'da cereyan eden olaylar tamamen eski âyanlar ve taraftarlarının eseridir.Zeybeklerin 1829 daki isyanında,Hasan Paşa'ya karşı olan ilk hareket sırasında faz-la mukavemet göstermeyen bu âyanlar,Hasan Paşa'nın ölümünden ve mütesellimliklerin kendilerine ihâlesinden sonra,bu isyânı besdir-mişlardır.Âyanlar 1833'de İbrahim Paşa'nın Anadolu'da bulunuşu sırasında bir tereddüt geçirdiler.Lâkin sonra yine de devlete hiz-mete devam ettiler.1833'den sonra grup grup iltizam almışlar ve bir müddet nüfuzlarını devam ettirmişlerdir.

Ayanların umumî görünüşleri,bilhassa avrupalı seyyahlarca hayli müsbettir.Mac-Farlane Karaosmanoğulları hakkında "bu büyük ve maruf aile,niçe asırlardanberi Anadolu'nun bu serazat ve vahşi kısmını,kendi mâlikâneleri gibi,yahud vâli sıfatıyla idâre etmiş,Türkiye'de emsâline nadir tesâdüf olanacak bir adalet ve sulh yo-lu ile refaha mazhar eylemişti"demektedir.Batı Anadolu'yu oldukça iyi tanıyan bu zat "filhakika Sultan Mahmud,nihâyet Karaosmanoğul-larının nüfuzunun kırıldığını görmek saadetine mazhar olduysa da,müteakıben bu hevalide refah ve servetin azalmağa başlaması ve hazineye gönderilen varidatın düşmesi,padişahın keyfini bir hayli kaçırmış olsa gerektir"demektedir².

Sultan Mahmud'un âyanlara karşı hareketini,Anadolu'yu do-laşan Poujoulat da tenkid eder.Ona göre âyanlar idâresinde "Türk-ler ve reaya,müsâvî olarak mes'ud idiler ve derebeyleri büyük zen-ginliklerinin kaynağı olan ticâret ve ziraatı himâye ediyorlardı".

1-M.Aktepe,İzmir'e ait bazı kitâbeler,Tarih Dergisi,sayı 17,sf.74,75;A.Zeki Ökmen,Kâtiboğlu,Fikirler,sayı 330;Yorga,Osmanlı Ta-rihi,228-229;buradaki bibliografya'ya,Kâtiboğlu'nun ölümünün haberinin İstanbul'a gelişini kaydeden anonim seyahatnâme ek-lenmelidir:Notes d'un Voyage fait ...,ts Paris,sf.78.

2-Mac-Farlane,Constantinople..Türkçesi,Gediz,sayı 25,1939.

Yine bu müellife göre, "bu değişikliklerin Osmanlı İmparatorluğunda bir saadet devri açtığıнын söylenmesi de büyük bir hatadır. Zîra Anadolu'ya hızlı bir göz atış, halkın Sultan Mahmud tarafından yapılan reformlara hiç alâkalanmadığını göstermeğe yeter. Gayri meskûn ve gayri mezru nihâyetsiz ovalar, yeni idâfeciler altında Anadolu'nun göküşünü ısbat eder¹. Bu göküşde ayanlar idâresinin tesiri olmuştur. Lâkin buharın sanayie tatbiki bu sıralardadır ve asıl Anadolu için öldürücü etki bu yoldan olacaktır.

II-V a l i l e r : Yakup Paşa'nın 1833'deki ilk valiliğinden, 1908'de vali bulunan Faik Beye kadar, Aydın Eyâlet ve vilâyetinde 47 vali değişmiş, 61 tâyin yapılmıştır. Valiler, bu büyük eyâletin ehemmiyetine uygun olarak, hemen hepsi seçkin Osmanlı devlet adamlarıdır². İşlerinde çoğu sadrazam olmuşlar, devlet idâresinde tecrübe sahibi bulunmuşlardır. Valilerin dikkate değer bir özellikleri, gayet sık olarak değişmeleridir. Öyle ki senede 2, hatta 1872 de olduğu gibi 4 ve nihâyet 1875 de de 5 vali değişmiştir. İstanbul'da birbirini takip eden hükûmet değişiklikleri ile ilgisi olan bu sık değişmeler, halkı da tedirgin ediyordu. Valilerin bir yerde çok kalmaları da iyi olmuyordu ve çoğu zaman hemen şikâyetler başlardı. Lâkin Aydın vilâyetinde pek böyle olmamıştır. Valilerin bir diğğer hususiyetleri de aynı valiliğe iki ve hatta üç defa tâyin edilmeleridir. Ahmed Hamdi ve Sabri Paşalar üçer defa Aydın Vilâyeti valisi olmuşlardır.

İlk vali olup, üç valiliği sırasında toplam olarak 8 sene 4 ay valilik yapan Yakup Paşa'dan gayri, valilikte devamlı üç seneden fazla kalan tek isim, Kâmil Paşa'dır. 1895-1906 yılları arasında 11 yıl vali olan Kâmil Paşabu süre içinde bazı dedikodulara hedef olmaktan kurtulamamıştır. Oğlu Said Paşa ile Çakırcalı arasındaki münâsebeti bilenler, kendisinin zeybeklere dayanarak Aydın havalisinde ayrı bir hükûmet kuracağını söylemişlerdir. Bu seçkin Osmanlı devlet adamından gayri hiçbir valinin uzun müddet vilâyetin başında olmadığı görülür.

Valilik müddetleri uzun olanların içinde ikisi dikkati çekmektedir: Hekim İsmail ve Hacı Neşid Paşalar. Anlaşıyor ki bu iki vali gösterdikleri icraatla iki sene kadar valilikte kalabilmişlerdir. 7 Temmuz 1853 de tâyin edilen İsmail Paşa, kendi zamanında Batı Anadolu'ya kasıp kavuran rum şakileri tedip etmiş, Aydın çevresinde

1-M.B.Poujoulat, Voyage à Constantinople..., 1841 Paris, I.96;

2-İ.A.V.1250, İzmir maddesi;

şöhreti hâlâ devam eden Katırcı Yani'yi yakalayıp İstanbul'a göndermiştir.Kırım savaşına binlerce gönüllü temin ettikten başka, bu sırada patlak veren Sinanoğlu işyanını, Arnavudluk'tan kuvvetler getirterek bastırmağa muvaffak olmuştur.20 Temmuz 1833'de tâyin edilen Hacı Naşid Paşa da, Aydın Vilâyetini kasıp kavuran zeybek eşkiyâları tedip etmiştir.Hatta 27 Aralık 1833'de bir umumî Zeybek kırımı plânlayarak, Aydın havalisinde şekaveti ezaltmıştır.Anlaşıyor ki böyle başarılı faaliyette bulunan valiler, daha uzun müddet valilikte kalmaktadırlar¹.

1-Aydın Eyâleti ve vilâyeti valilerinin listesi için II.nolu eke bakınız.

şöhreti hâlâ devam eden Katırcı Yani'yi yakalayıp İstanbul'a göndermiştir.Kırım savaşına binlerce gönüllü temin ettikten başka,bu sırada patlak veren Sinanoğlu işyanını,Arnavudluk'tan kuvvetler getirterek bastırmağa muvaffak olmuştur.20 Temmuz 1833'de tâyin edilen Hacı Naşid Paşa da,Aydın Vilâyetini kasıp kavuran zeybek eşkiyâları tedip etmiştir.Hatta 27 Aralık 1833'de bir umumî Zeybek kırımını plânlayarak,Aydın havalisinde şekaveti ezaltmıştır.Anlaşıyor ki böyle beşarılı faaliyette bulunan valiler,daha uzun müddet valilikte kalmaktadırlar¹.

1-Aydın Eyâleti ve vilâyeti valilerinin listesi için II.nolu eke bakınız.

II-SOSYAL TARİHİ

A-N ü f u s :

Anadolu Eyâleti içindeki Aydın Vilâyeti sahasının nüfusunun tesbiti, hayli güç görünmektedir. Bilhassa arşiv kayıtlarında nüfusla ilgili hayli tafsilât varsa da, bunlardan sağlam bir netice elde etmek güç görünmektedir. 1831 yılında yapılan ve neticesi neşredilen bu sayım dahi, kesin istatistik müt'alardan uzaktır. Bu sebeple biz önce, Aydın Eyâleti sahasının belli başlı şehirlerini inceleyip, daha sonra eyâletin nüfus durumunu ele alacağız.

İ z m i r : Aydın Eyâleti ve hatta tek mil Anadolu'nun bu en büyük Türk şehri, XIX yüzyıl başlarında 140.000 kadar nüfusa sahip bulunuyordu. Salgın hastalıkların büyük tahribatıyla azalan bu nüfus, 1812'deki vebanın tesiriyle 1817'lerde 120.000 kadar olmuştur. F. De Beaujour'a göre bu mikdarın 60.000 i Türk, 40.000 rum, kalanı ise Yahudi, Ermeni ve Avrupalılardan ibâretti. Daha sonraki senelerde, bilhassa Yunanistan'ın istiklâlinden sonraki yıllarda İzmir nüfusunun teşekkülüne dair rakamlar birbirini tutmazlar. İtalyan Baratta'ya göre, 1840'a doğru İzmir'deki 135.000 nüfusun 3-4.000 i Avrupalı, 7.000 Ermeni, 10.000 yahudi, 23.000 Rum ve 80.000 i de Türk idi¹. Bu rakamlar bazı yunan hayranları dışında diğer kaynaklarla da meselâ Ch. Texier' ile, uygunluk gösteriyor. Rumların bütün iddialarına rağmen İzmir'de rum nüfusu daima azınlıkta olmuş, XX. yüzyıl başlarında ancak Türk nüfusa yetiğebilmiştir. 1908'de İzmir nüfusunun 110.000 i Türk, 90.000 rum, 25.000 Yahudi, 10.000 kadar ermeni ve kalan da Avrupalı olmak üzere 250.000 civarında idi.

M a n i s a : Batı Anadolu'nun eski şehzâdeler tahtı bu Türk şehri, aynı zamanda Anadolu'nun en kalabalık şehirlerindedir. 1817'de 30.000 kadar tahmin edilen nüfusun 20.000 Türk, 5-6.000'i rumdur. Mac-Farlane, 1827'lerde Türklerin sayısını aynı buluyor, 1821'de katliama uğradıklarını söylediği rumları ise 9.000 olarak zikrediyordu². Poujoulat ise, 1837'lerde Manisa'da 70.000 Türk, 1000 rum, bir o kadar ermeni ve 400 aile yahudi bulunduğunu söyler. Scerzer 1870'lerde Rumların sayısını 13.000 olarak bildirirse de, bir başka kaynak, Rum Georgiades 1885'de ancak 7,800 olarak yazar. 1908'de Manisa'da takriben 35.000 olan nüfusun 22.609'u Türk, 6.546'ı rum idi.

1-Constantinopoli, 1840 Torino, sf. 800, 801

2- Constantinople et la Turquie en 1828, 1829 Paris, sf. I. 330

A y d ı n : Eskidenberi bir Türk şehri olan Güzelhisar'ın nüfusu, 35-60.000 arasında değişmektedir. Büyük çoğunlukta olan Türkler Michaud'ya göre 3/4'ü teşkil ederler. Ch. Texier de, 12.000 hane olan Aydın'da rumların sadece 400 hane olduğunu söyler. Georgiades 1885'lerde Rumların sayısının 4.200 olduğunu zikreder ki 1908'de 40.000 e yaklaşan Aydın'ın nüfusunda Rumlar %10 kadardır.

D e n i z l i : Batı Anadolu'nun menşei de Türk olan bu şehri, 1830'larda 20.000 kadar nüfusu muhtevî idi. Kaynaklarımıza göre, 15.000 Türk, 3000 rum, 2.000 kadarı da Ermenidir. Rumların ve ermenilerin sayısı gerçekte daha az olmuştur: Georgiades 1885'lerde Denizli'de 1500 rum olduğunu söylüyordu. XX. yüzyıl başında da 14.232 olan Türk nüfusuna karşılık, 2.033 rum vardı.

M u ğ l a : Bu şehir nisbeten kenarda kaldığından, nüfusuyla ilgili tafsilata sahip değiliz. Shherzer'in 1870'lerde zikrettiği 10-12.000 nüfusun ancak pek azı Rumdur. Zira Georgiades dahi 1885'de ancak 750 rum olduğunu söylüyordu.

T i r e : Aydın Sancağının eski merkezi Tire, şaşaalı mazisini XIX. asırda geriye bırakmak zorunda kalmıştır. Tschihatscheff'e göre 13.000 olan nüfusu¹, Texier de 18.000 olarak bildiriyor. 1839'da Tire'ye gelen J. Ampère 2/3 Türk olmak üzere 30.000 nüfusun bulunduğu Tire'nin, İstanbul ve hele İzmir'den çok daha saf bir Türk şehri hüviyetinde olduğunu söylemektedir. Georgiades de bu büyük şehirdeki Rumların sayısını 2.760 olarak veriyor ki miktarları 1908'e kadar aynı kalmıştır. Bu senede şehrin 17.106 olan nüfusunda ancak 2.692 si rum idi.

A l a ş e h i r : İzmir'den Anadolu içlerine ve İran'a giden yol üzerindeki bu şehirde Foujoulat'ya göre, 1837'lerde 3.000 i Rum olmak üzere 15.000 nüfus bulunmaktadır. Georgiades'de Rumlar hayli artmışsa da, 5.000, gerçekte daha az olmuştur. 1908'de 9.780 olan şehir nüfusunun ancak 3.120'si rum idi.

B e r g a m a : 1830'larda mevcut olan 15.000 nüfusun, 1500'ü Rum, 200 ermeni, 100 yahudi ve kalan 13.000'den fazlası da Türkdür. Buradaki rum nüfusu hayli fazla artmıştır. Georgiades'in 1885'de 4.200 olarak zikrettiği Rum nüfusu, 1908'de 13.759 olan şehir nüfusunda 5.320'ye yükselmiştir.

T u r g u t l u /Kasaba: Bir önemli ziraat ve ticâret şehri olan bu şehir, Foujoulat'ya göre 1000'i rum, 5000 nüfusludur. Burada rumlar hayli artmış, fakin bu Georgiades'in dediği kadar değil, 3000. 1908'de 14.959 olan nüfusun ancak 2533'ü olmuştur.

K u l a : Aydın Eyaletinin dikkate değer şehirlerinden birisi
1-Aynı zat Konya'yı ise 8.000 nüfuslu zikretmektedir.

de burasıdır. Bir sanayi şehri olduğundan olsa gerek, burada bir hayli rum nüfus mevcut olmuş, lâkin bunlar ana dillerini unutup Türkçe konuşmakta olmuşlardır. 1828'de 1500 hanenin ancak 150'si Rum idi ki, bu mikdarlar 1837'lerde 6.000 Türk, 1500 Rum olmuştur. Georgiades'e göre 1885'de 3000 kadar rum varsa da, bunların gerçek miktarı 1908'de 11.384 olan şehir nüfusunun 2.582'si olmuştur.

K u ş a d a s ı : 1817'lerde 8-10.000 kişilik bir ticâret bel-desi olan bu şehir, 1830'larda 4.000'e inmiştir¹. Nüfusu daha sonraki senelerde artan Kuşadasında rumların sayısı hayli fazla olmuş, lâkin deima azınlıkta olmuşlardır. 1885'de 3.000 kadar olan sayıları, 1908'de 8289 olan şehir nüfusunun 3733'ü olmuştur.

A y d ı n V i l â y e t i N ü f u s u :

Aydın eyâletinin XIX. asrın ikinci yarısındaki nüfus durumunu daha tafsilâtli olarak biliyoruz. Scherzer'in 1870' yıllarında 910-980.000 olarak tahmin ettiği nüfus, sonraki senelerde hayli artmıştır. Bu artış bir yandan adalar ve diğer sahalardan gelen rumlar, diğer yandan da kaybedilen savaşlar dolayısıyla elden çıkan topraklardan gelen Türk muhacirleriyle. 1875 Gotha yıllığına göre, 51.688 km² olan Aydın Vilâyeti nüfusu, 1.040.570'dir. Salnamelere göre nüfusun artışı böyle olmuştur:

1891	-1.352.119
1895	-1.478.324
1897	-1.534.229 ²
1906	-1.725.974 ²

Aydın vilâyetinin nüfusunda asıl ehemmiyetli olan nüfusun miktarı değil, bu nüfusun içindeki Türkler ve azınlıkların durumudur. İstatistik verilerinin kifâyetsiz olduğu zamanlarda, şehirlerde ortaya koymağa çalıştığımız keyfiyet, 1831 sayımı ve sonraki seneler için sancak olarak da ortaya konulabilmektedir. Burada dikkate değer olan nokta, Aydın Eyâleti Rum nüfusunun bu zaman içinde nasıl artmış olduğudur:

seneler	Aydın	Mentesa	Saruhan	Sığla
1831	%7	%4,5	%14	%29
1890	%8	%7	%9,7	%26
1906	%14	%9	%12	%44

Son satırdaki yüzdeler bütün hristiyan nüfusu muhtevi olduğu için kabarık görünmektedir. Bundan başka, yüzdeler 1867 idarî değişikliği de tesir etmiştir. Rum nüfusu fazla bazı sahil bölgesi alınan Saruhan sancağının Rum nüfus yüzdesi azalmıştır. Sığla'ya bağlı-Michaud, Correspondance... , I. 284

2-Hemen aynı sahanın 1965'deki nüfusu, 3.300.137'dir.

lanan bu sahalar, onun yüzdesini artırmamıştır; zîra Aydın'a tâbi olan kesif Türk nüfusu muhtevî Küçük Menderes vadisi de İzmir'e yani Sığla'ya bağlanmış ve bu sebepten Rum nüfus yüzdesi düşmüştür. Sınırları pek değişikliğe uğramayan Mentese sancağında Rum nüfus artışı daha iyi belli olmaktadır. Sığla sancağında hristiyan nüfusu 1890'da %40 civarında iken, 1906'da %44'e çıkmıştır.

Aydın Vilâyeti nüfusu olarak Türk ve Rum nüfuslarının karşılıklı durumları ise aşağıdadır:

<u>Seneler</u>	<u>Türkler</u>	<u>Rumlar</u>
1831	%83,6	%14
1870	%62	%31 "Scherzer'e göre"
1891	%82,7	%14,5
1897	%82	%14,8
1906	%76	%18

Burada göze çarpan ilk husus, Scherzer'in tahminindeki isâbet-sizliktir. Salnâmelerden aldığımız bu kayıtlardan Rum nüfusunun az fakat daimî olarak arttığını anlıyoruz. Türk nüfusu mikdar olarak hızla çoğalırken, Rum nüfusu daha hızlı olarak artıyordu. Nîne buradan anladığımız göre Rum nüfusun artışı, XIX. yüzyılın sonlarında iyice hızlanmıştır.

Türk nüfusunun 1884 ve 1906 seneleri nüfus yüzdelerinin sancağ olarak incelenmesi, bu azalmayı bazı sancaklarda doğrulamaktadır:

<u>Seneler</u>	<u>İzmir</u>	<u>Aydın</u>	<u>Denizli</u>	<u>Saruhan</u>	<u>Mentese</u>
1884	%60,2	%90	%98,4	%87	%93
1906	%52	%86	%98,4	%87	%91

İzmir sancağında varlığı zikredilen ve %40'a ulaşan Rum nüfusu daha çok İzmir şehri ve kıyılarda toplanmıştı. Çeşme, Urla ve Foça'larda Türk nüfusa nazaran üstünlük bile kazanmıştı. Oysa Çeşme'nin XIX. yüzyıl başlarında bir Rum dostu olan Mac-Farlane tarafından dahi bir Türk şehri olarak tavsif edilmesi, belirtmeğe çalıştığımız Rum Nüfusun istilâsının önemini gösterir¹. 1908'de ise Çeşme'de 2135 Türke karşılık 10.942 Rum vardı. Aynı şekilde Urla'da bir Türk şehri iken sonraları Rumlar çok artmışlardı.

Kıyıda ve mevzii birkak yöreye münhasır bu durum dışında Aydın Eyâletinde Türk nüfus, hemen her tarafta kesif şekilde ekseriyettedir. Bahis mevzuu Rum nüfus artışının Yunanlı göçmenlerin eseri olduğu şüphesizdir. 1908'lerde köylerde hemen hiç Rum nüfus kalmamış, hemen hâhikâere toplanmıştır. Mesela Saruhan Sancağı Rum nüfusunun hemen yarısı Manisa kazasında bulunuyordu.

¹-Constantinople ... , I.121

B-H a l k :

T ü r k l e r : Aydın Eyâletinin öteden beri kâhir ekseriyetini teşkil eden fatih unsur, toprağın sahibi ve ülkenin efendisi Türklerdir. Daha XIV. yüzyıl bidâyetinden yâni Aydınogullarının Batı Anadolu'yu fetihlerinden evvel buraya bazı Türk unsurun geldiği muhakkaktır. Nitekim bazı yerlerde raslanan Fegenek, Özbek vs köy isimleri bunu teyid etmektedir. Ancak Aydın vilâyetine asıl Türk unsuru, XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak müteakip asrın ilk yarısında artmıştır. Gerçi daha önce 1071'i takip eden devrede muhtemelen 1085-1097 arasında Aydın Eyâleti sahâsi kâmilen Türk hâkimiyetine geçmişti. Ancak bu çok sürmemiş, 1120'lerde artık Türkler, Batı Anadolu'dan kâmilen çekilmişlerdir.

Batı Anadolu'da, dolayısıyla Aydın Eyâletinde Türk unsuru, Aydın, Mentege ve Saruhanogullarının fetihleriyle gelmiştir. Anadolu'nun bu fetih zamanı, hatırasını bıraktığı dinî-askerî velîlerle renklenmiş, hemen her tarafta bunların hatıraları kalmıştır. Ancak Aydın Eyâletine ilk Türk nüfuzu güneyden Mentege ve Menderes vâdisinden olmuştur. Ancak bidâyette göçebe, lâkin sonradan yerleşik unsurların gelmesiyle Batı Anadolu, XIV. asırdan itibaren Türkleşmeğe başlamıştır. Zaten Türk fethine tekaddüm eden zamanda Pachymeres'in tafsilâtı veçhile Aydın Vilâyeti sahâsi zaten ıssızlaşmıştı. Bu itibarla doğudan Moğol tazyikinın de tesiriyle buraları kısa zamanda Türkleşmişti.

Batı Anadolu'da Türklerin eline en son gecen, 1402, İzmir şehrindeki durum, Aydın vilâyetinin nasıl Türkleştiği hakkında bir fikir verir. Şüphesiz daha eski kaynaklar olmakla beraber bizim tesbit ettiğimize göre, 1654 yıllarında İzmir şehrinde 60.000 Türk, 7-8.000 yahudi ve 20.000 de diğer halk bulunuyordu^x. Bu rakamlar J.B. Tavernier tarafından da teyid edildiğinden gerçekliği kabul edilebilir. Anlaşıyor ki bütün batı Anadolu meyanında Aydın Eyâleti sahâsi kesif şekilde Türkleşmiştir. Bu durum asırlar boyunca devam etmiş, Türkler büyük ekseriyette olmuşlardır. XVIII. yüzyıl boyunca, 1070'i takip eden yıllarda, Mora'yı kasıp kavuran Arnavutların şerrinden kaçan Rumlar, Batı Anadolu ayanlarının müsâid ve dâvetkâr tutumları ile buralara yerleşmişlerdi. Bunlar sonradan memleketlerine dönmediler ve bu, Türk unsuru aleyhinde Rum nüfus artışının ilk işareti oldu.

1-Ch. d'Arvieux, Memoires..., 1735 Paris, I. 43-44; J.B. Tavernier, les Six Voyages..., 1682 Paris, I. 70;

Toprağın sahibi ve şehirlerde san'at erbabı olan Türkler, ziraat ve ticârette de önemli işler görüyorlardı. Eski yerli san'atların benimsenmesi, Türkleşen rum unsuru ile daha da kolaylaşmıştı. Şehirlerde, sonradan iddia edildiği gibi, Türklerin san'ata kabiliyetsizliğini gösteren hiçbir iz yoktu. Bütün herşey Türkler tarafından görülüyordu. Gerçi bazı san'at kolları, rumların maharetiyle yürüyordu. Meselâ en iyi zeybek elbise ve işlemelerini Ödemiş'de rum terziler yapardı. Ancak Türk şehirlerinde Tire, Manisa ve hatta İzmir'de tamamen Türk esnaf teşkilâtı, ortağağlardan beri devam ediyordu. Bazı san'at kolları, eskiden alışıl gelen teâmüllerin icabı olarak Türkler olarak devacda idi.

Türkmenler: Aydın Eyâletinde yerleşik Türk unsuru kadar, göçebe Türkmenler de önemli yer tutarlar. Kışları sıcak geçen Akdeniz boyları ve büyük nehârlerin vadileri, İçbatı Anadolu'da yaylayan bu Türkmenlerin kışlak sahaları idi.¹ Zaten Batı Anadolu ayanlarının kuvvetlerini, yerleşik unsurdan ziyâde göçebelerden aldıklarını söylemiştik. Seyyahların sık sık resladıkları ve şii olduklarını söyledikleri bu Türkmenler, yerleşik ahâlinin rahatsızlığını mucib oluyordu. Daha XVII. asrın sonunda başlayan iskân hareketi, sonraları duraklar gibi olmuşsa da, XIX. yüzyıl sonlarında yine ele alınmıştır.

Kuşadası, Birgi ve Ödemiş'de gördüğümüz "Türkmen Mahalleleri" şüphesiz yeni yerleştiren göçebe Türklerin adlarına ithafen verilmiştir. Bazı kasabaların kuruluşları da, doğrudan doğruya Türkmenlerin yerleşmeleriyle alakalıdır. Adının ait olduğu Türkmen gurubunu ihtiva eden Bozdoğan, buna güzel bir örnektir. Anlaşıyor ki, daha XIII. asırda boşalmış olan Aydıneli, çok daha sonraları dolmağa devam etmiştir. Türkmenler de bu hususta başlıca besleyici unsur olmuşlardır. Zaten Aydın ismi dahi, bizatihi bir Türkmen oynağı ismi idi ve Adana taraflarında halen de bu ismi taşıyan yörükler vardır. Aydın Eyâleti sahasına Türkmenlerin yerleşmesi daimî olmuştur. Önceleri Sart harabeleri civarında ~~yumuk~~ tutan göçebeler nihâyet orada rivâyete göre Sadık Dede adında bir devecinin iki kulübesinin etrafında toplanarak Salihli'yi meydana getirmişlerdir².

1-M. B. Poujoulat, Voyages... I. 22; H. Mathieu, La Turquie... Paris, ts II. 20; Ch. Rolland, La Turquie Contemporaine... 1854 Paris, 97f

2-Manisa Vilâyeti...., 1932 İzmir, 302; Bu şehrin 1965'deki nüfusu 28.939 idi. 1830'larda ancak 50 hane olan bu şehir, bu yüzyılın başlarında 1512 nüfuslu bulunuyordu.

Bu vakıada, Türkmenlerin çok kesif toprağa yerleşmelerinden ziyade bu mevkiin kadim Sardes'in coğrafi olarak mirasçısı olmak, ehemmiyetli rol oynamıştır.

1870-1880 senelerinde Türkmenlerin toprağa yerleştirilmesi yolunda yeni bir faaliyete şahid oluyoruz. Bilhassa aşiret erbabının giriştikleri şekaaveti önlemek bakımından geliştirilen bu hareket, birçok seneler devam etmiştir. Bu sıralarda Aydın Eyâletinde 70.000 kadar aşiret erbabı bulunduğu tahmin ediliyordu. Bilhassa Kilas ovası, bu aşiretlerden haylisinin kışlak sahası idi. Daha 1878 yıllarında Bozatlı, Kaçar, Karamanlı, Karaevli, Harmandalı, Çapper Karatekeli .... aşiretlerinin burada yurt tuttuğunu biliyoruz¹. Mevzubahis iskân teşebbüsünde, bilhassa Torbalı, Tire, Salihli vs yerlere 9.397 hane ve 66.237 nüfus Türkmen yerleştirilmişti. Bunlara mirî araziden ihtiyaçları kadar arazi, ayrıca ziraat aletleri verilmiş, toprağı işlemeleri istenmiştir. Ancak bazı aşiretler halkı, iskân edildikleri mahallerden firar etmekte; geri kalmamışlardır. Bunlar şiddetle cezalandırılmış, ellerindeki çadırlar parçalanmış satılarak bir kısmına parası verilmiş, bazı yerlere de mektep vs yaptırılmıştır².

Türk Nüfusun Azalması Meselesi: Bilhassa İzmir şehrindeki nüfus hareketlerini izah eden bazı gayri-Türk tarihçiler, İzmir şehrindeki Türk nüfusun azalmakta olduğunu ileriye sürerler. Bunu genel bir Türk nüfusu azalmasına bağlayanlar da vardır³. Bunlara göre 1840' yıllarında İzmir'de takriben 50.000 kadar Türk mevcut olmuş ve bu mikdar, Phlippson'un 1905'lerdeki kaydına göre, XX. yüzyıl başına kadar aynı kalmıştır. Evvelce gösterildiği üzere gerçeklerle zerrece ilgisi olmayan, İzmir'in yeni Türk semtlerini nazarı itibara almayan bu lâflara inanmağa imkân bulunmamaktadır. Türk nüfus belki Rumların hızıyla artmamaktadır, lâkin azalmasına da bir sebep yoktur. Türklerin askerlik yapmaları, bu nüfus azalmasını izaha yeter değildir. İzmir'deki rum nüfusun çokluğu, Türk nüfusun az olması yolundaki propagandalar Türklere de tesir etmişti. Abdurahman Şeref Efendi, Coğrafya-yı Umumisinde, 1301, sf. 1559 hatta resmî Aydın Vilâyeti salnâmesi muharriri dahi "nüfus-u mevcudenin en kesretlisi rum milletidir" demek hatasını işlemişlerdir.

1-Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1296, sf. 89;

2-İbrahim Gökçen, Saruhan'da Yörük ve Türkmenler, 1946 İstanbul, 94, 5 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1300, 268 ve B.

3-Meselâ A. Söffler, l'Orient Pittoresque, 1865 Trieste, sf. 98; Daha fazla tafsilât E. F. Slaars'da vardır.

Sahilde bazı yerlerde yer yer Yunan adacıkları türemişse de gerek İzmir'de gerek Aydın Eyâletinde Rumlar tam mânâsıyla azınlıkta idiler. Türkler uğradıkları bu kesif propaganda ile müdafaa durumunda olmuşlar, hatta kendi haklarını dahi savunamamışlardır. Batı Anadolu'da herkes Türk nüfusun nasıl çekildiğini ve azaldığını gayet iyi bilmektedir. Ancak İzmir'de şehrin topoğrafyası incelenecek olursa hiçbir Türk semtinin terk edilmediği görülür. Diğer sahalarda ise, Türkler gittikçe kesifleşen rum akınına mukavemet etmekten uzak, Rougon'a göre "hissizce yerlerini terk ediyorlardı".

Hemen büyük çoğunluğu çiftçi olan Türkler, ayrıca bazı sanatları da severek icra ederler. Bakırcılık, marangozluk, taşçılık, ipçilik ve boyacılık rağbet gösterdikleri sanatlardandır. Ekseriyet kerpikten yapılmış tek katlı evlerden ibâret köyler, şehirlere nisbetle kirli, dar ve karışıktır. Her Türk köyünde bir cami, yanında da bir mektep bulunur. Bu köyler, bazen kayboluyor, bazen de yeni köyler vücuda geliyordu.

Aydın Vilâyetinin Yeni Türk Unsurları: Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'da kaybettiği topraklardan gelenler Aydın Vilâyeti topraklarına gelmişlerdir. 1853-56 Kırım savaşı sonunda oradaki Türkler kitle halinde Türkiye'ye sığındılar. Tabîî bunlardan bir kısmı Aydın Vilâyetine gelmiş, meselâ İzmir'de tesis edilen yeni mahallelerde iskân edilmişlerdir. 1864'de bilhassa Kafkaslardan hayli insan gelmiştir. Bunlar Aydın Vilâyeti topraklarında Çerkesköy, Aziziye isimleriyle yeni köyler yaratmışlardır¹.

1877 Osmanlı-Rus savaşından sonra Bulgaristan'ın kâmilen elimizden çıkması, bu sahadaki Türklerin geri çekilmelerini mucib oldu. Aydın Eyâletine en büyük Türk muhacereti bu sırada olmuştur². 1879 başlarında Aydın Eyâletine 60.000 kadar muhacir yollandığı tahmin ediliyordu. Bu mikdar, yeni gelen unsurun Türk nüfusa ne kadar etkili olduğunu izaha kâfidir. Gelen Türkler, şehirlerde ayrı mahallelere yerleştirilmişler, boş sahalarda ise "Hamidiye" köylerinde iskân edilmişlerdir. Aydın Vilâyetinde Türk nüfusa yeni katılanlar, İzmir şehrinde mevzu bahis olan Girit'den gelenlerdir. Girit'de müzminleşen ve ahâlinin emniyetini kaçıran isyânlar, Türk ahâlinin adadan muhaceretine sebep oluyordu. Bu Türklerden bir kısmına İzmir'de Balıkuyu semtinde bir mahalle tahsis edilmiştir.

1-11-18 Eylül 1864'de İzmir'e 4251 Çerkes muhaciri geldiğini biliyoruz. Journal de Cons. 4505;

2-İstatistik Yıllığı, 1313, İstanbul, sf. 27'ye göre, 1877'den 1897'e kadar 1.015.015 muhacir gelmiştir. 1877'de sayısı, 276.389'dur. Ertesi yıl da Osmanlı İmparatorluğu, 198.000 göçmen kabullendi.

D i ğ e r A z ı n l ı k l a r :

R u m l a r : Anadolu'nun etnik bünyesi, sâkinlerini "rum" adı altında toplamağı doğrular görünmemekte isede, bu tâbir oldukça yerleşmiştir. Bu kelime ile etnik menşei grek olmamakla berâğer, İslâm olmayan unsurları kastediyoruz. Tabiî yahudî ve ermeniler ayrıdır. Aydın Eyâleti sahası, Selçukluların son fethettikleri yerlerde den olmakla berâğer, burada kalabalık bir rum nüfusu mevcut olmamıştır¹. Çünkü daha XIII. asır ortalarında Büyük Menderes vâdisinin hristiyan unsur tarafından terk edilip boşaltıldığını biliyoruz. Türk akınlarının geçtiği sahalardaki halk, kendilerini müstahkem şehirlere atmışlar ve böylece şehirlerde XIX. asra kadar gelecek bir rum nüfusun nüvesi bulunmuştur.

XIX. yüzyıl müellifleri, Anadolu Rumlarından bahsederlerken, onları iki kısma ayırırlar: Bunlardan ilki yerli rumlar, ikincisi de adalardan ve Yunanistan sahasından yeni gelen "helen" muhacirleridir². Bu iki gurup arasında oldukça ehemmiyetli farklar mevcuddu. Anadolu rumları, uzun yüzyıllar birlikte yaşadıkları kalabalık Türk kütlelerinin tesirinde kalmışlardı. Bunlar şehirlerde san'atla uğraşıyorlar, yahud da büyük guruplar halinde çifçilik yapıyorlardı. Anadolu'nun iç kısımlarında yaşayan bu rumlar, Türk kültürünün etkisinde kalarak, grekçeyi unutmuşlar tamamen Türkçe konuşuyorlardı. XIX. asırda gezen seyyahlar bunlardan şaşkınlıkla bahsederler³. Hatta bu Rumlar ana dilleri olarak Türkçeyi öylesine benimsemişlerdi ki Papazlar birçok şehirlerde dualarını dahi Türkçe yapıyorlardı⁴. Kitapları da grek harfleriyle olmakla birlikte Türkçe idi ve bu tarz lehçe, J. Eckmann'ın bir tetkikine konu olmuştur⁵. Türk kültürünün geniş tesirinde kalan bu rumlar yeryer belki Türkleşmişlerdi bile.

Batı Anadolu, XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren yeni bir istilâya uğramıştır. Bu hareket, birbuçuk yüzyıl sonra askerî bir istilâya mesned olmak bakımından hayli önemlidir. Osmanlılar dev-

1-Ö. L. Barkan, Belgeler, I, 1964 Ankara.

2-Rougon, Smyrne. sf. 140.

3-J. J. Ampère, Sêke civarında bir rum köyünü şöyle anlatır: "Duranın nüfusu rum, yâni hristiyandı. Lâkin bu nüfus içinde Türkçeden gayri dil bilenler pek az. Gecdiğimiz mantikalarda böyâleri pek çok" Revues des Deux Mondes, XXXIX, 1842 sf. 161-185; Keza, Chandler, Voyages. .I. 160; Keppel, Narrative. .II, 331; Arundell, Discoveries. .I. 334;

4-M. B. Poujoulat, Voyages II. 69;

5-Anadolu Karamanlı Ağızlarına ait araştırmalar, 1950 Ankara, AÜDTc

rinin getirdiği sulh-sükûn ve refah sâyesinde nüfusu hayli artan Yunanistan sahası, bu nüfusu besleyemez olmuştu. Bu sebeple Rumlar Osmanlı topraklarında istedikleri yere gitmek imkânında olmuşlar, Makedonya, Kırım vs yerlere göçettikleri gibi, bazıları da Batı Anadolu sahasına gelmişlerdi. Batı Anadolu bu Yunanlı unsur için, Kara osmanoğullarının dâvetkâr tutumları ile hayli câzip bir yer olmuştu. Öte yandan 1770 Mora isyanı bastırılırken, Arnavutlar burayı kasıp kavurmağa başlamışlardı. Bunların zulm ve şerrinden kaçanlar kendilerine emniyet vâdeden Batı Anadolu'ya kaçmışlardır. Ayvalık işte bu sırada "rumlaşmağa" başlamıştır. Bunların tekrar eski vatanlarına iade teşebbüsleri bir netice vermemiş, rumlar rahat buldukları Aydın Eyâleti topraklarından ayrılmak istememişlerdir¹. Batı Anadolu'da rum nüfusunun artışı ziraat ve ticâreti geliştirmişse de Türklere pek büyük zararı olmuştur. İzmir'de de Kâtipoğlu'nun onlar için yumuşak ve müsâid politikası sâyesinde sayıları hayli artmıştı. Nitekim bu rumlar, Kâtipoğlu'nun öldürülmesinden sonra, onun hakkında hüznü türküler söyleyerek vefalarını göstereceklerdir².

1821-1827 yıllarında Yunan isyanının Batı Anadolu rum nüfusuna hayli etkisi olmuştur. Bir kısım ahali korsanlar tarafından adalara kaçırıldığı gibi, ibyân eden bazıları da Türklere tarafından öldürülmüşlerdir. Yunanlı korsanlar, Batı Anadolu sahillerini vurarak Türklere pek çok telefât verdiriyorlardı. Bunlara karşı mukabele için de bilhassayeni helen muhacirlerinin menfi tutumlarıyla bazı hareketler oluyordu. Mac-Farlane, birçok yerlerdeki rum nüfusunun Türklere tarafından kâmilten yok edildiğini söylense de, bunun doğru olmadığı evvelce Manisa'nın nüfusu kâsında gösterilmişti. Ayrıca Bergama'ya giderken harâbesini gördüğü ve rum korsanların tahrib ettiği Çandarlı'da da Türklere rumları katlettiğini anlatması, gerçeği söylemediğini ortaya koyar. Ancak bazı başıbozuk askerlerin rumlara karşı hiçde iyi davranmadıkları bir gerçektir.

Yunanistan istiklâlini kazandıktan ve bilhassa tanzimattan sonra, Aydın Eyâletine helen muhacirleri akını daha da artmıştır. Önceki istilâ rum nüfusu kalabalıklaştırmış, lâkin hiçbir yerde üstünlük seğlatmamıştı. Fakat XIX yüzyılın ikinci yarısında bilhassa kıyıların etnik çehresi oldukça değişikliğe uğradı. Yunan isyanı sırasında kaçanların mirîce zaptolunan malları sonradan iade edilmiş hatta dâvetkâr olunmuştur. Böylesine müsâid hava bulan Rumlargeri gelirirken peçlerine yenilerini de takmışlardır. Tamamen tahrib edi-

1-Cevdet, Dahiliye 13457, 13808;
2-H. Mathieu, La Turquie. . II. 96

len Ayvalık kısa zamanda eskisi bir rum şehri oldu. Keza kıyılarına yerleşen rumlar, istilâlarını yavaş yavaş iç şehirlere ve demiryol hattı boyunca ilerletmeğe başlamışlardı¹. Bir kilise, kahveler ve pis bir meyhanenin bulunduğu rum köyleri, oldukça iyi idiler ve buradaki rumlar, ekseriya gıfçilik ederlerdi. Poujoulat'ın dediğine göre toprağın sahibi olmayan Rumlar, işledikleri arazi için aşar-dah başka bir vergi de verirlerdi. Manisa yakınındaki Papazlı'nın takriben 100 hanesinden tek sorumlu papaz idi. Papazlar böylece Rum cemaatı üzerinde hem dinî hem de siyâsî gıfte otorite sahibi idiler².

Batı Anadolu daha XV. yüzyılda Türkleşmişti; lâkin XIX. yüzyılda Türkler bir yeni unsur tarafından geri sürülüyordu. Ramsay bunu şöyle ifâde ediyor: "Adalar denizi sahilinde rum unsuru yavaş yavaş Türklerin yerini almaktadır. Osmanlı unsuru hernekadar ric'at etmiyor, yahud açık harple geri sürülmüyorsa da, sahilde yavaş fakat kat'î bir inhilâl ile ölmektedir"³. Bu durum bazı gerek hayranlarında aşırı ümidlerin doğmasına sebep oluyordu⁴. Rum nüfusun yeni istilâ hareketi açıktı. Yunanistan'ın istiklâlinden evvel Akhisar nüfus sicillerinde tek rum kayıtlı değilken, daha sonra Egedeki muhtelif adalar sâkinlerinden çoban, bahçivan, terzi ve taşçı gibi bir takım rumlar Akhisar'a gelerek tedricen yerleşmişler, çoğalmışlar ve cemaat halini alarak 1285/1869'da bir de kilise inşa etmişlerdir⁵. Bu durum sadece Akhisar'a mahsus değil, hemen bütün şehirlere ait bir taktikti. Rumlar bu suretle kıyıda yer yer Türk nüfusa karşı üstünlük sağlamışlarsa da, genel olarak Aydın Eyaletinde ancak %20'ye bile çıkamamışlardır.

Y a h u d i l e r : Eski çağlardan beri Aydın Eyaleti topraklarındaki eski büyük şehirlerde, Efesos, Miletos ve İzmir gibi, bir miktar yahudi nüfusun bulunduğu muhakkaktır. Yahudilerin sayı artması XV. yüzyıl sonlarında İspanya'dan koğulmalarından sonra olmuştur. Bilhassa büyük şehirlere yöneliş ticâretle uğraşan hatta XVII. yüzyıl başlarında birde matbaa kuran yahudilerden ziraatçı olan ve köylere kadar yayılan bir unsur olarak bahsetmek mümkün değildir.

Aydın vilâyetinde XIX. yüzyıl sonlarında sayıları 30.000 kadar olan yahudilerin büyük çoğunluğu İzmir'de bulunuyordu⁶. Bu şehirde

1-Şefik Aker, Aydın Millî Cidali..sf.66-67;

2-Poujoulat, Voyages..I.100-101;

3-Ramsay, Anadolu'nun tarihi coğrafyası, 1961 İstanbul, s.25;

4-Elysé-Reclus, IX.547; G.Deschamps, Sur.., 167 ve dev.

5-M.Emin Müderrisoğlu, Akhisarlı T.Büyükleri, 1956 İzmir, s.110;

6-G.Deschamps, 169 ve dev.

ticâret işlerini çoklukla ellerinde tutarlar, komisyonculuk vs yaparlardı. Ayrıca Manisa, Aydın gibi şehirlerde de bir miktar yahudi bulunur. B.F.Slaars'ın 1867 yıllarında İzmir'de 40.000 yahudi'den bahsetmesi, sadece Türk nüfusu azaltmak gayesine matuftur.

E r m e n i l e r : Daha Timur ve ondan evvel bazı şehirlere dağılan Ermeniler, bilhassa Şah Abbas'ın zulmünden kağışlardı¹. İzmir zâten İran ve Ermenistanla ticârî münâsebetlerde bulunduğundan burada önemli bir ermeni unsuru bulunuyordu. Bunlar da bilhassa İranla olan münâsebetlerde aracı rolünü oynuyorlardı.

XIX.yüzyıl sonlarında Aydın Eyâletinde varlığı zikredilen 15.000kadar ermeninin 3/4'ü İzmir'de ve kendilerine ait mahallede oturuyorlardı. Bunlar ticâretle uğraştıklarından hayli zengin ve maruf idiler. Bunların İzmir iktisâdî hayatında önemli rolleri olmuştur. Meselâ 1844'lerde İzmir'de bir kâğıd fabrikası kurmuş olan Düzoğlu, bir ermeni idi. Lâkin bu fabrika fazla devamlı olamamıştır. Diğer büyük şehirlerde de bir miktar ermeni bulunmaktadır.

F r e n k l e r : İzmir'in XVI.asır ortalarından beri Osmanlı İmparatorluğunun bir açık limanı gibi oluşu, burada ticâretle uğraşan bir miktar Avrupalının bulunmasına sebep olmuştur. Bunlar zamanla İzmir'de yerleşmişler, ayrı bir koloni tesis etmişler, mahalleleri de frenk mahallesi diye anılmıştır. İzmir ticâretindeki tesirleri zamanla değişmiştir: Meselâ önceleri varlıkları kuvvetle hissedilen Hollandalılar, artık XIX.yüzyılda önemlerini kaybetmişlerdir. Meselâ 1826'da İzmir'de İngilizlerin 20 ticâret evi, Fransızların da 12 ticârethanesi bulunuyordu².

Demiryollarının yapılmasından ve Tanzimatın ilânından sonra, Avrupalılar İzmir'de hayli çoğalmışlardır. İngilizler, Fransızlar ve İtalyanlar önemli idiler. Bunların Türk içtimâî hayatına tesirleri babında birkaç kelime ilâve etmek istiyoruz. Türkiye'de futbol ilk defa 1890 yıllarında İzmir'deki İngiliz kolonisi arasında görülmüş ve buradan diğer yerlere yayılmıştır.

1-V.Cuinet, la Turquie d'Asie, III.358; G.Deschamps, 167 ;

2-Laborde, Voyages. .1839 Paris, sf.6;

Z e y b e k l e r

Aydın Eyâleti sahasında görülen bir özel ad taşıyan Türkler, öteden beri burasının tarihinde önemli etkilere sahip olmuşlardır. Bunların adı olan "Zeybek" kelimesi, menşee olarak yeni görünmekte isede, gerçekte daha eski olması lâzımdır. Faruk Demirtaş'a göre zeybeklik, Türkmenlerin Batı Anadolu'ya gelmeleri ve oradaki faaliyetleriyle birlikte zuhur etmiş ve zeybekler menşee Türkmenlere dayanmışlardır¹. Bu fikir oldukça doğru görünmektedir. Zira zeybek sahası, 1061 fethinden sonraki yeni sahaların bir özelliği olarak görünmektedir. Zeybeklerin de başlıca tahtacı ve Çepnilere yâni Türkmenlere dayandıkları muhakkaktır. Aydın Vâlisi Hacı Nasid Paşa, giriştiği zeybek kırımını takiben asıl ehemmiyeti, zeybeklerin iskânına vermişti. Zeybekler ekseriyâ "efrad-ı aşair"den olduklarından, bu iskân siyâseti ile zeybeklerin nüfuzu oldukça kırılmıştır. Kel Mehmed 1829'larda başına binlerle zeybek toplarken, bu mikdar Sinanoğlu'nda yâni 1854'de yüzlerce inmiş, XX.yüzyıl başlarında Çakırcalı'nın etrafında ise nihâyet on kadar zeybek bulunmuştur.

Tamamen millî karakterde ve Türkmen menşee olan zeybekleri, Aydın Thrace'larının kalıntısı olarak ele alanlar da vardır. Anadolu'yu oldukça iyi tanıması icâbeden Ch. Texier'ye göre zeybekler, "bu dağlarda ikamet eden asıl yerli kavimlerin bakıyesi addedilebilir². Tralles yâni Aydın'ın banisi olan Thrace'lar para ile hayâdutluk ederlermiş. Günüm zeybekleri bunlar kadar kötü olmamakla berâber "kervanların en cür'etli vurucularıdır". Yerli halkla zerre kadar ilgisi bulunmayan zeybekleri Şefik Kker kitabında ruhlara bağlı olarak incelemiştir. Ona göre "şekavet zeybekliğinin menşee eski Yunanistan'da aramak lâzımdır". Lâkin bu düşünceleri tamamen yanlıştır.

"Zeybek" lafzını da Faruk Demirtaş'ın fikrine katılacak olursak, XIII.yüzyıla kadar indirebileceğiz. Pachymeres'de geçen ve şimdiye kadarki tetkiklerde "sahilbeği"addolunan "Salpace'ı, zeybek olarak kabul etmeliyiz. Bizans müverrihi bu kelimenin mânasının, kuvvetli insan olduğunu bildirmektedir³. Böylelikle ancak XVIII.asır sonlarında gördüğümüz "zeybek"lafzı, hayli eski bir kelime olarak ortaya çıkmaktadır. Kelime olarak bugünün zeybeği, Pachymeres'in kaydettiğinden farklı bir anlamda değildir. Batı Anadolu'ya gelerek zeybekleri yakından tanıyan Ahmed Vefik Paşa, şöyle tarif ediyor⁴:

1-Faruk Demirtaş, Bozulus Hakkında, AÜDTCT Dergisi, 1949;

2-Charles Texier, Türkçesi II.115;

3-Pachymeres, Cousin Fransızca terc.VI.403; L VI, Ch.XXI;

4-Lehçe i Osmanî, 1306 İstanbul, sf.428;

"Hafif tüfekçi asker.Devlet-i Selçukîye zamanında Teke ve Aydın taraflarından Mısır'a celbolunan zîbek zaptiye askeri.Hâlâ oralara ahalisine dendir".4aten bir rivâyete göre,Zeybek kelâmésâ, arapça civa gibi pek gevik insanlara verilen zibakî'den gelmektedir.Şemseddin Sami,Kamus-u Türkî'sinde,Vefik Paşa'nın tarifini tamamlamaktadır:"Hafif silahlı ve asayîsi muhafazaya memur eski bir sınıf asker".Bu Zeybekliğin tarihî hüviyetine de uygundur.

Cevdet Paşa'nın dediği gibi¹, "Zeybekler mehalik ve muhatarattan sakınmaz,yorulmaz, usanmaz,şuh ü şen,sanki askerlik için yaratılmış bir kavimdir.Doğrusu insanın güzel bir soyudur".Poujoulat da zeybekleri aynı şekilde tarif eder.1877'de harbe giden zeybekleri gören "Illustration" muharriri bunları "Türk ırkının güzel insanları"olarak tavsif etmektedir².Zeybekler Anadolu'da esas olarak polislik vazifesini görüyorlardı.Yölları muhafaza ve her iki fersahda mevcut kahvehanelerde bekcilik ediyorlardı.Bu hizmetlerine karşılık da gelip geçenlerden aldıkları cüzi paralarla geçimlerini sağlıyorlardı.Ancak bu paralar hiçbir zaman yolculardan zorla alınmıyordu.Taassubdan uzak olduklarından bazen "gâvur" diye anılan zeybekler,âyanların maiyetini teşkil ediyorlar,yollarda derbentçilik ediyorlardı.Ancak bu insanlar XIX.yüzyılın bidâyetinden itibaren darlıklarla karşılaştılar.Batı Anadolu âyanları tedip edildiler.Yerlerine yeni insanlar, idareciler geldiler.Garpocaklarının asker yazması menedildi ve nihâyet Yunanisyani patlak verdi.Bu sırada zeybekler hayli işler gördüler;Sakız veyâ Ayvalık'dan hayli kazançlı çıktılar.Lâkin çok geçmeden yine zorluklar içinde kaldılar.

Batı Anadolu ayanlarının zeybekleri okşayan âyâsetleri,II.Mahmud'un gönderdiği valilerle değişmiş ve sertleşmişti³.Aydın halkının temâyüllerini pek az bilen yeni idareciler,durumu tehlikeye sokuyorlardı.Şimdiye kadar hür yaşayan,pek az vergi veren bu insanlar,Atçalı'nın isyanıyla yeni vergi isteklerine karşı koymuş oldular.Daha sonra Aydın Valisi Çengeloğlu Tahir Paşa,Karaoşmanoğlu Yakup Paşa'nın desteklediği zeybeklerin mukavemetini kırmağa çalıştı.Şüphesiz II.Mahmud'un kıyafet alanındaki hamlelerinden mülhem olarak Tahir Paşa da,zeybeklerin aslî kıyafetlerini tekke derek yeni elbiseler giymelerini istedi⁴.Zeybekler ise buna itaat

1-Tezâkir,Baysun neşri,III.133;

2-14 JUILLET 1877'tarihli sayısı;

3-Charles Texier,türkçesi,II.116

4-Hattı Hümayun 33187,A,B;

etmek istemediler. Tahir Paşa'nın emirleri Edremit'den Aydın'a, dağ köylerine kadar yayılan bir isyana sebebiyet verdi¹. Tahir Paşa'nın nizamiye kat'aları zeybekleri yendiler ve eski kıyafetlerini terke mecbur ettiler. Bunca zeybeğin ölümüne mâlolan bu kıyafet meselesi, sonradan tamamen unutuldu. Ch. Texier gerçi 1839'larda, eski kıyafetlerden pekaz kaldığını söyleser de, 1854'lerde Kırım savaşına giden zeybeklerin de aynı kıyafette olduklarına şüphe yoktur.

Zeybeklerin bir başka kütle halinde isyanları, 1854'deki Sinanoğlu ayaklanmasıdır. Aydın Kaymakamı Kâni Paşa'yı bozarak üç ay kadar dağlarda hâkim olan Baba-oğul Sinanoğulları, sonradan dayanamadılar. Arnavutluktan da getirtilen kuvvetlerle Hekim İsmail Paşa, bu isyanı 1854 de bastırdı ve Sinanoğulları Ekim ortalarında idam edildiler. Bu isyan zeybekliğin son direnişidir ve bundan sonra devlet aleyhinde kütle halinde bir harekete girişmemişlerdir. Çaten zeybeklerin bizatihi Osmanlılara karşı bir düşmanlıkları da yoktu. Zeybeklik tamamen bir espri, bir düşünce ve fiilî hareketten ibâretti. Meşhur Sarı Zeybek türküsünde "Bir gün olur deli gönül uslanır" denir. Meşhur bir zeybek şairi Sinanoğlu'na "Ah ne olaydım teslim olaydım Konak avlusuna kendim varaydım" diye seşlendirir. Zeybekler XIX. yüzyılın son zeyreğine kadar aslî hasletlerini korumuşlardır. 1877 Osmanlı-Rus savaşına dağlardaki asi zeybekler de katılmış ve cepheye gitmişlerdir.

Zeybekler bazılarının iddia ettiği gibi, "tüfek yok-ekmek yok" prensibinin hâkim olduğu bir soyguncu güruhu değil, Texier'nin de itiraf ettiği gibi "aynı zamanda tacir ve iyi kervancı" idiler. Menşââ İzmir olan bir gazete de Zeybeklerin İmparatorluğun en sağlam çifçileri olup hiçbir şeyden korkmadıklarını yazar². Zeybeklerin asker olarak şöhretleri ise, Cevdet Paşa'da tam ifâdesini bulmuştur. Atçalı isyanından birkaç sene sonra, Konya Ordusuna memur Raif Paşa, "Aydın ve Saruhan sancaklarından güzide ve tam ül-esliha piyâde zeybek askeri tertip ve sevkini acele istemişti³. Zeybekler 1862 Karadağ harekâtında da önemli işlen görmüşlerdir. 3-4.000 kadar zeybek İzmir'de toplanmış, daha beklenilmekte iken bir Leydi'ye sarkıntılık etmeleri üzerine hemen Karadağ'a sevk edilmişlerdir⁴. Karadağlılara "Karadağ Karadağ olalıberi hiçbir vakit yemedikleri bir dayak atan zeybekler, hayli zayiata uğramışlar, pek azı Aydıneline dö-

1-Ch. Texier, Description. .II. 212; Aucher-Eloy, Relation. .I. 57;

2-Journal de Constantinople, 457; 14 Juil. 1853;

3-Hattı Hümayun no: 19793;

4-Illustration, 8 Nov. 1862; A. De Moustier, Tom du Monde, 1864 I. 263; Tasvîr-i Efkâr, sayı 12, 13, 15, 17;

nebilmiştir. Sonraki Kozan harekâtına da bir zeybek taburu iştirak etmişti. 1877 Osmanlı-Rus harbinde de zeybek gönüllülerinin hayli faaliyeti olmuştur. Önce de söylendiği gibi dağlarda eşkiyalık yapan bütün zeybekler bu savaşa gitmişlerdir. Lâkin sonraları zeybeklik, eşkiyalık olarak görünmeğe başladı; ancak İstiklâl savaşındaki faaliyetleriyle eski şanlarına lâyık olabilmişlerdir.

A t ç a l ı K e l M e h m e d ' i n İ s y â n ı

Aydın Eyâleti sahasında 1829 yılında vukua gelen bir isyan hareketi, yukarda mevzubahs ettiğimiz zeybeklikle olduğu kadar, çevrenin sosyal durumu ile de ilgilidir. Yıllarca Karaosmanoğullarının idâresinde kalan halk, yeni gelen valilere alışmamıştı. Poujoulat'ın ifâdesine göre bu valiler "memleketi daha iyî kılmak için çalışacakları yerde, kısa süreli memuriyetlerinden, halkın zararına zenginleşmek için istifâde ediyorlardı". Bu psikolojik vazat Yunan isyânı ve bu sıradaki sefer sırasında vaki olan olaylarla, daha da tesirli olmuştu. Halkın cereyan eden olaylar karşısındaki tutumu hayli karışık ve anlaşılmasız gibi idi. Yıllar yılı askere alınarak boğaltılan Aydıneli, 1828'deki götürülen askerlerle tamamen boşalmıştı. Aydın'dan asker sürmeğe memur edilen Hacı İzzet Bey, 1 Ağustos 1828'de 3000 tüvana asker çıkarpıp beşeryüz olarak sevkettiğini bildiriyordu. Bu asker sürme usûlü ise başlıbaşına bir dram teşkil ediyordu. Bu hususta Poujoulat'ın yazdıklarını aynen alıyorum:

Denizli'den çıkan Poujoulat'anlatmağa devam eder: "Bu şehrin kalıntılarını seyr ile o kadar meşguldüm ki, sebep olduğumuz öldükçe eğlenceli bir sahneye ancak dikkat edebildim. Vakıf'a gelmeden birkaç dakika önce iki öküz koşulu sabanını şarkı söyleyerek süren bir genç müslüman gördük. Çiftçi atlarımızın adımlarının gürültüsüne başını döndürdü, şarkısını kesdi, sabanı ve öküzlerini bıraktı; acıklı çığlıklar açarak bütün kuvvetiyle tarlalar arasından kaçmağa koyuldu. Genç adamın ani korkusunu izah edemiyorduk. Rehberimiz dedi ki, Türk bizi redif sürmeğe memur paşanın vazifelendirdiği kavaslardan zannetti. Zavallı müslüman bizim zararsız seyyahlar olduğumuzu ve kendisini bu sâkin günlerinden zorla koparmak için gelen zalim memurlardan olmadığını öğrendi. Bu olay, bozulan Türkiye'nin asker sürme tarzına dair birkaç söz söylemeğe beni mecbur etti:

Sultan muayyen bir mikdar genç temin etmesini bir paşaya emreder. Paşa bu insanları sancağından toplar ve Padişah'a yollar. Paşa bu işinde hiçbir düzen takip etmez ve herşey keyfinin kanunlarına bırakılmıştır. Askerlerin hizmet süreleriyle ilgili bir kayıt da

tesbit edilmemiştir, onlar ömürlerince askerdiñler. Bu memlekette medeniyetin gelişmesini haber vermeyen bu sistem, deha çok ailelerin ümitsizlikleridir. Kendilerini oğullarından ebedî mahnum görmekten başka bir şeye sahip olmayan zavallı anneler, bazen analık duygularından vazgeçmeği arzulayacak kadar ümitsizliğe itiliyorlar. Çocuk düşürme olayları, Anadolu'da korkunç bir şekilde çoğalıyor"¹.

1828-29 savaşı sırasında halkın hayli güç durumda kaldığı anlaşılmaktadır. Yoksulluk içinde bulunan ve mütesellimlerin gadrine uğrayan halkın üzerine, bir de sefer masrafları ilâve edilmişti. Lâkin asıl zulüm, mütesellimlerden geliyor, mahsulleri alınıyor, asker yazmamak için çok paralar alınıyordu. Buna engel olmak isteyen ulema ve diğer ileri gelenler hakarete uğruyor, hatta nefyediliyordu². 1829 martında Denizli'nin zalim ve gaddar voyvodasına karşı halkın giriştiği hareket, bizim mevzubahis edeceğimiz isyanın öncüsü sayılmalıdır³. Ahali emniyetinin kalmadığını elire sürerek voyvodanın değiştirilmesini istemiş, yerine herkim gelirse itaat edileceği arz ve istida' edilmişti. Lâkin bunun cevabını beklemeğe kalmadan, civardaki zeybekler Denizli'ye geldiler ve halkla işbirliği ederek voyvodanın konağını işgal ettiler. Denizli voyvodasının iddilarına rağmen bu hareket, asla devlete karşı değil, zalim voyvodaya karşı yapılmış görünüyordu. Nitekim Atçalı Kel Mehmed'in isyanı da aynı şekilde gelişecektir.

Atçalı Kel Mehmed, II. Mahmud'un bir Hattı Hümayununda da dediği gibi, "öyle cin fikirli habislerden olmayıp, bayağı kabaca bir mel'undu"⁴. Rivâyetler kendisinin Atçalı fakir bir köylünün oğlu olduğunu söyler. Añpaz beylerinin yanında ırgatlık ederken rahat durmamış, beylerin kadın ve kızlarına aşık olmuştur. Buradan kovulunca köyünde de güzellere aşık olmuş, hayli kavgalar etmiş, nihâyet birisini öldürünce de dağa çıkmıştır. Dağlardaki hayatı bir hayli uzundur. Bazı kereler uslanıp düze inmiş, köyünde destibanlık yapmış, lâkin yine dağlara kaderini bağlamıştır. Takibata uğradığı sıralarda Denizli taraflarına kadar uzanıp oralarda saklanıyordu⁵.

Atçalı Kel Mehmed, yanında kırk kadar kızarıyla zeybeklik edmekte iken, Aydın halkı mültezimler elinde sıkıntılar çekiyordu. Bu

1-Poujoulat, Voyages..I.69 ve dev.

2-H.Hümayun, No: 22833 F;

3-Hattı Hümayun, No: 31512 A-'dan C1'e kadar 30 kadar vesika.

4-H.Hümayun, No: 22817

5-A.Gökbel-H.Şölen, Aydıneli Tarihi, I.107-108; Keza Yedigün, sayı 54 Kemal Özkaynak, Efelerden haber, 1947 Aydın;

Kel Mehmed'in Poujoulat'nın dediği gibi, okuyup yazması dahi yoktu ve yine bu müellife göre, memleketi Sultan Mahmud'un reformlarına karşı tahrike koyulmuştu. Bilindiği gibi Aydıneli, İzmir Muhafızı Hasan Paşa'nın muhassıllık sahası olup, kazalara da onun voyvodaları tayin edilmmişti. Hasan Paşa'nın adamlarından "İllallah" diyen ahali, İzmir'de oldukça büyük bir kuvvetle bulunan bu paşadan çekindiklerinden boyunlarına büküyorlardı. 1828 sonlarında Hasan Paşa, Akdeniz boğazı muhafızlığına tayin edilince, halk kendi voyvodalarını da götürsün diye rica etmişti. Lâkin Hasan Paşa buna kulak asmadı ve kendisi Geliboğ'u'ya müteveccihen hareket etti.

Hasan Paşa'nın İzmir'den hareketi günü, Kuyucak halkı başlarında ayan, naib ve diğer ilerigelenleri olduğu halde, dağda bulunan Kel'i, Hasan Paşa'nın mültezimini kovmaya çağırdılar¹. Hasan Paşa, Manisa'ya geldiğinde, durum kendisine ihbar edildiği halde, o bu harekete ehemmiyet vermeyip, yoluna devam etmişti. Pespâyeden olan Kel Mehmed'in Kuyucak voyvodasını cebren çıkararak "umur u devlet-i aliyenin tekniline say' ü dikkat ve böylece fıkara emniyet ve rahat gelmesi üzerine" bütün etrafın nazarları üzerine gevrildi. Bu sırada Nazilli voyvodasından halk memnun değildi ve değiştirilmesi talepleri Hasan Paşa'nın adamı olduğundan gerçekleşmemişti. Kuyucak'ın durumunu gören halk, ayaklanmış ve Kel Mehmed'i yardıma çağırılmışlardı. Az sonra Sultanhisar ahalisi de aynı hareketi tekrarladı; voyvodalarını Kel Mehmed'in yardımıyla kovdular. Artık Kel Mehmed'in nüfuz ve hâkimiyeti yavaş yavaş artıyordu. Kel Mehmed'in böyle kuvvetini artırması üzerine II. Mahmud'un bütün muhalifleri, Yenice-ri artıkları da yanında toplanmağa başladı. Bunlar arasında Padişah Rami'de iken bir va'zında yeni elbise giyenleri tekfir eden boşnak Mustafa Efendi de vardı².

Kel Mehmed'in bidâyette yanında ancak 60 zeybeği vardı. Lâkin böyle üç önemli kazaya birbiri ardından hâkim olması, onun şöhret ve kudretini artırdı. Etrafına kısa zamanda Aydın'ın muhtelif köylerinden binden ziyâde insan toplandı. Lutfi, bu topluluğun 7-8.000 den ziyâde olduğunu söylemekle, isyanın esas mahiyetini anlamamış görünmektedir. Nitekim vak'ayı gören Keppel, Kel'in maiyetinin binlere ulaştığını söylemekle daha ihtiyatlı hareket eder. Kel Mehmed'in bu ilk başarıları üzerine İzmir ihtisab nazırı, Sığla Mütesellimi İlyaszâde'yi bu fesadın basdırılmasına memur etmiştir. İlyaszâde Kel Mehmed'in üzerine hareket etmişse de, yenilerek çekilmiş, isya-

1-H. Hümayun No: 31440

2-Lutfi, Tarih. .II. 169;

nın sebepleri hakkındaki düşüncelerini İzmir İhtisab nazırına yazmış, o da Padişah'a bildirmişti.

Kel Mehmed oldukça ciddî hazırlıklardan sonra, Aydın üzerine harekete geçti. Aydın bu sırada birkaç sene sonra olacağı gibi, bir eyâlet merkezi durumunda idi. Kel Mehmed'in önünden kaçan mültezimler ve ayrıca şehrin voyvodası Salih Bey müdafaa hazırlıkları yapmıştı. Kel Mehmed, şehir müteselliminin kuvvetlerini bozarak, kuvvetlerinin başında Aydın'a girmiştir. 1829 senesinin Eylül ve Ekim aylarında Kel Mehmed'i Aydın hâkimi olarak görüyoruz. Atçalı derhal faaliyete geçmiş, memurların maaşları ödenmiş, hatta İzmir'e kaçan Aydın ihtisab nazırının iadesi istenmiştir. Bundan başka birçok kaza ve köylerin voyvodalarını da değiştirmiştir. Buralara kendi adamlarını koymuş ve Keppel'in şayanı hayret diye karşıladığı iyi neticeler almıştır. Zîra bu gibi değişikliklerin yapıldığı köylerde refah artıyordu.

Sığla Mütesellimi İlyaszâde'nin casusuna Aydın halkı Kel Mehmed ve hareketlerinden memnun olduklarını ifâde etmişlerdir: "Atçalı Mehmed'in mal, can ve ırzımıza tasallutu olmayıp, bu vechile rizacüyâne hareketinden hepimiz hoşnud ve razıyız"¹. Kel Mehmed de gerçekten âdil, lâkin biraz sert bir insandı; böyle ün kazanmıştı. Aydın'ı aldıktan sonra, kavgada geriye kalan bir zeybeği, o elini öpmek için eğildiği sırada öldürmüştü. Kel Mehmed'in yanında Lutfi'nin dediği gibi "okur-yazar, söz anlar" adamlar vardı. Zaten Kel Mehmed'in isyanını bunlar istedikleri mevraya sürüklemek istiyorlardı.

Kel Mehmed böylece Menderes vâdisinin bütün orta çığırına hâkim olmuştur. Kendisine edilen davetlerin etkisiyle Küçük Menderes vâdisine de atlamak isteyen Kel Mehmed, 15 Ekim 1829'da sağ kolu sayılan Çakmakoglu Mehmed'i birkaç yüz kişilik bir zeybek kuvveti ile Tire'ye yolladı ve ahalinin de yardımıyla, hemen şehre hâkim oldu. Tire halkı ekseriyetle rengber ve esnaf olduklarından, zeybeklere mukavemet edemeyeceklerini bildirmişler ve bunun üzerine Tire voyvodası ve diğer ileri gelenler İzmir'e çekilmek mecburîyetinde kalmışlardır². Halkın rızasıyla diğer taraftan da gönderilen müfrezelerle Bayındır'a da hâkim olmuşlar, ayrıca Birgi ve Ödemiş de zeybeklerin eline geçmiştir.

Kel Mehmed böylelikle Aydın Sancağı tapraklarının tamamını eline geçirmiş bulunuyordu. Aydın Sancağının Gediz vadisindeki top-

1-Hattı Hümayun, 22833 F;

2-Hattı Hümayun, 22833, A, H,

raklarına da hâkim olmak isteyen Kel Mehmed, Turgutlu'yu da ele geçirmiş, Sart ve Salihli de Zeybeklerin eline geçmiştir¹. Kel Mehmed kuvvet ve kudretini iyice artırmış durumda, İzmir üzerine yürümeği tasarlıyordu. İzmir ihtisab nazırı da böyle bir hareket ihtimaline karşı derhal yardım istemiş, Hükûmet de Yusuf Paşa'yı İzmir muhafızı tâyin etmişti. 7 Ekim'de İzmir'e gelen Yusuf Paşa, hemen gerekli müdafaa tedbirlerini almıştır.

Oldukça geniş yerlere hâkim olan Kel Mehmed, İzmir üzerine yürümeğe hazırlanmakta iken, gönderilen şiddetli emirlerden sonra nihâyet harekete geçen Mentеше, Sığla ve Saruhan sancağı mütesellimleri Kel Mehmed'in üzerine yürümeğe başladılar. Hasan Paşa'nın bu sırada vefatı üzerine Saruhan mütesellimi tâyin edilen Karaosmanoğlu Mehmed Ağa, derhal esaslı tedbirlere girişip, yeğeni Yetim Ahmed Ağa'yı bu işe memur ederek 1829 Ekimi başlarında zeybeklerin üzerine yollamıştır. Diğer taraftan devlet de Teke ve Hamid sancakları mutasarrıfı İbrahim Paşa'yı toplar ve oldukça büyük bir kuvvetle bu gailenin basdırılmasına memur etti. 10 Aralık 1829'da Manisa'ya gelen İbrahim Paşa, Karaosmanoğlu Yetim Ağa'nın başarılarını takip etmek durumunda kaldı. Turgutlu daha evvel 17 "asımında geri alınmış, keza Salihli de kurtarılmıştı. Yetim Ahmed Ağa, daha sonra Bayındır, Ödemiş ve Birgi'yi de almış, 17 Aralık'da da Tire'ye girmeğe muvaffak olmuştur.

Zaten halkın yardımıyla tutunabilen zeybekler, hükûmet kuvvetleri ve bilhassa Karaosmanoğulları karşısında pek mukavemet edemiyorlardı. Batıdan Sığla mütesellimi İlyaszâde, Güneyden Mentеше mütesellimi Tavaslı Osman Ağa ve kuzeyden de Yetim Ahmed Ağa tarafından sıkıştırılan Kel Mehmed, rivâyete göre düğünü gecesinde Aydın'dan kaçmak zorunda kaldı. 17 Aralık 1829'da Aydın mukavemet göstermeden devlet kuvvetlerinin eline geçti. Nazilli taraflarına kaçan Kel Mehmed, 1830 yılı Ocak ayı başlarında yakalanarak öldürülmüştür. Zaten bir önem arzetmeyen kuvvetleri de takip olunmuş, Denizli ve Uşak taraflarına kaçanlar da şiddetle takip olunmuşlardır. Böylece haveliye Lutfi'nin tabiriyle "püsküllü belâ" olan Kel Mehmed gaillesi bertaraf edilmiş oluyordu.²

Kel Mehmed, Lutfi ve Poujoulat'ya göre Sultan Mahmud'un reformlarına karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkmaktadır. Onunla aynı anlarda Batı Anadolu'yu ziyaret eden Keppel ise, reformcu bir insan

1-Hattı Hümayun, 22823 . İ'ye göre Bayındır, Nazilli, Karapınar, Balyanbolu, Kuyucak, Kocak, Sultanhisarı, Köşkdere, Arpaz, Buldan vs. hâkimdir.

2-Hattı Hümayun, 22625 B, 22817, 22820, 22822;

olarak zikreder. Sultan II. Mahmud da bu isyanın gerçek sebeplerini bilmek istemiş, Kel Mehmed'in yanında bulunan kâtiplerin sağ olarak yakalanıp İstanbul'a gönderilmelerini emretmiştir. İsyanın basdırılmasında büyük hissesi bulunan Saruhan Mütesellimi Mehmed Ağa, ihtilâle mültezimlerin teaddilerinin sebep olduğunu söylemek cesâretini göstermiştir. Yine bu zat, İbrahim Paşa'nın ahâlden para toplamak için faaliyete geçtiğini, buna fırsat verilmemesini istemiştir. Zîra Keppel'in de dediği gibi, isyanın en büyük sebebi, mâlî hususlardandır. Olayların sebebini Aydın naibinin aşağıda zikredilecek yazısına rağmen anlamış görünen II. Mahmud, İbrahim Paşa'yı Kahisar'a nefyettirmiştir.

Aydın Naibi 4 Ocak 1830 tarihli bir ilâmında İbrahim Paşa'yı "felâatun tedbîr" olarak övmekte ve kendinde isyanın âmillerini bildirmektedir. Ona göre Kuyucak'ın naib, müftü vs'sinin teşvikiyle Kel Mehmed, aynen naibin ifâdesiyle, "birtakım Etrâk-i bîidrâki" başına toplayarak devlete karşı gelmiş imiş. Sığla sancağı Mütesellimi İlyâszâde, isyanın sebeplerini az çok açık ve doğru olarak İzmir İhtisab nazırına yazında, Nazır İlyâszâde'ye " kendisinden hizmet ve sadakat şöyle dursun, emniyet bile caiz olmadığı" şeklinde tavsif etmişti.

Anlaşıyor ki bir çapkın zeybek olan Kel Mehmed, durumun elverişli oluşundan ve kendisine edilen dâvetlerin tesirinde kalarak devleti telâha düşürecek faaliyete girişmiştir. Kel Mehmed ancak Aydın'a geldikten sonradır ki, İzmir ihtisab nazırına yazdıklarının farkına varabilmiştir. Kel Mehmed bu mektubunda gayesinin "fıkarayı bir takım bîinsaf ve gaddar ve cebbar mültezimin dest-i teaddilerinden hâlas ile telif kulub u siyanet babından" ibâretdir diyordu. Arundell ve Keppel'e göre memlekette olan bozuklukların reformcusu olarak hareket eden Kel Mehmed, Aydın'a girişinden az sonra yaptığı mücâdeleyi "dinimizin müdafaası için" gösteriyordu¹. Şüphesiz Kel Mehmed daha da dinimizin müdafaası için çıkmış değildi.

II. Mahmud'un sonraki Aydın eyâletiyle ilgili siyâsetinde haytesirleri olduğu tahmin edilebilen bu isyandan sonra, Aydın halkı huzura kavuşamadı. Zeybeklere yardım ettikleri iddiasıyla halk taziyik ediliyordu. Poujoulat Aydın halkını şöyle anlatır: "Türkiye'de hiçbir memleket yoktur ki Sultan'ın reformlarına Aydın' kadar nefret etsin. Şehir'de Kel Mehmed gibilerine raslanırsa sık sık ayaklanmalar olur. Karaosmanoğulları Aydınlıları bir demir elle idâre ediyor. En küçük bir itaatsizlik ölümle cezalandırılır. Kuvvetli bir garnizon şehri hiç terketmez ve birisyana karşı daima emre hazırdır".

Yunan İsyanı ve Batı Anadolu :

Uzun yüzyıllar Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan, hatta yer yer kesif Türk nüfusu içinde anadillerini daha unutan Rumlar, istiklâl sevdasından vazgeçmiş değillerdi. Bu hususta en fazla tahrik, kendisini "Şarkî Roma"nın varisi sayan Rusya'dan geliyordu. Ruslar'ın güneylerindeki kuvvetli hasımları Osmanlılar aleyhindeki emellerini gerçekleştirmek için bu unsurdan faydalanmak istemeleri tabii idi. Daha başka devletlerin de teşebbüsleri olmuş, meselâ Venedikli-lerin Mora'yı işgalleri, mezhep ayrılığı yüzünden Rumlardan destek görmemişti.

XIX yüzyıl başlarında Batı Anadolu'da Yunan İstiklâline gidecek hareketlerin hayli kesifleştiği görülür. 1770'deki isyân hareketinin acı hatıralarını unutmayan Rumlar, bu defa daha teşkilatli hareket etmek istiyorlardı. Yunanlılar memlekette Türk hâkimiyetine son vermek için herşeyden evvel kendi kuvv tlerine dayanmak lüzumunu duymağa başlamışlardı. Bu gaye için Etniki Eteryâ kurulmuş, bu teşkilat geçitli Batı Anadolu şehirlerine İzmir, Ayvalık vs'de kol atmıştı. Bu cemiyet asıl faaliyetini Rum nüfusun kalabalık olduğu yerlerde gösteriyor, bilhassa Adalarda teksif ettiği propaganda Ege kıyılarında da akisler yapıyordu.

1820 yıllarında Batı Anadolu'da kesifleşen Rum bölgeleri bulunmakla beraber, bunlar münferit adacıklar halinde idi. Bu Rumların daha ziyâde ayanların müsamahası ile çoğaldığı evvelce zikredilmiş idi. İşte bu "uysal ve sessiz teba"ıçden iğe hazırlanıyor, şimdilik Avrupa devletlerinin manevî desteklerini sağlıyordu. Avrupa umumî efkârı da eski Helen medeniyeti çocuklarının bir devlet kurmalarına zaten mütemâyildi.

İpsilanti Eflâkte ilk Yunan isyanını çıkarmış, lâkin çoğunluğu Rum olmayan buralar ahalisinden destek görmediği için koşa koşa tepelenmişti. Bu sırada Mora rumlarını baskı altında tutan Tepedelenli Ali Paşa, Halet Efendinin de garazıyla "fermanlı" ilân edilmişti. 1821 senesi ilkbaharında Mora Valisi Hürşid Paşa, ordusunun büyük kısmıyla Yanya'da Tepedelenli'yi kuşatınca, Mora Sahası ve Arcadio zayıf kaldı. 1821 Martında bazı küçük hareketler, bir büyük isyanın yaklaştığına işaret etti venihâyet Mora Rumları 2 Nisan'da umumî olarak ayaklandılar.¹

Mora isyanının patlak verip, Yunan korsanlarının kısa zamanda denizlere hâkim olması, hatta İzmir dolaylarında da faaliyette bulunurken Urien dela Graviere, Station du Levant, 1876 Paris, I. 74;

İnmaları, Batı Anadolu Türk halkını derin bir şaşkınlığa düşürmüştü. Üstelik eski âyanların alışılâ gelen siyâsetlerine aykırı, Osmanlı Paşalarının politikaları da halkın tepkisini mucib oluyordu. İsyân patlak verince dikkati çeken yer, kesif rum nüfusu ile Ayvalık olmuştu. Bu sebeple oraya ihtiyaten bazı kuvvetler sevk etmek icab etmişti. 1821 ramazan ayı, hristiyan olan rumların isyanı dolayısı ile müslüman Türklerin kıskırtılmağa elverişli bir durumda olmağa bağlamıştı. Bu ayda Ayvalık'da olduğu gibi, İzmir ve Manisa'da da birtakım olayların cereyan etmesi, oldukça manidardır. Ancak şun iki yerdeki isyan hareketi daha çok, iç huzurlukların bir neticesi olarak görünmektedir.

İ z m i r O l a y l a r ı : 1821 Nisanı başlarında Rum isyanının umumîleşmesiyle, önemli bir rum nüfus ihtiva eden İzmir'de durum nazikleşmişti. Eteria'nın propagandasına tutulan rumlar, bu düşüncelerinden dolayı Türklerin kendilerini cezalandıracaklarını zannediyorlardı. 15 Nisan'da İstanbul'dan gelen bir tatar, Rumlara oldukça mânâlı geldi. Zannetiler ki İzmir âyanına kendileri için ölüm yezan bir ferman gelmiştir. Tam bu sırada kayyoncular tarafından atılan iki üç el silah, rumlara bir katliamın başlangıcı gibi görüldü. Hepsi de korkuyla deniz kıyısına doğru kaçışmağa başladılar. Ortada birşey yokken rumların böyle hareketleri, Türkler arasında da Rumların isyan ettikleri kanaatını uyandırdı. Herkes silahlandı ve ortalık bir ana-baba gününe döndü. Frenkler hemen gemilerine bindiler, bu arada herkes sığınacak bir yer arıyordu. Ancak ortalık çok geçmeden sâkinleşti; fakat rumlar Türklerin korkusundan evlerine gidemeyip, kiliseavlularında, konsolosluk bahçelerinde kalmaya başladılar.¹

Şehrin asayışı artık tamamen bozulmuştu, hemen herkes silahlı sokaklarda dolaşıyordu. Şehrin bu durumu karşısında hükümet Kayseri mutasarrıfı Hasan Paşa'yı İzmir muhafızlığına tayin etti. 15 Mayıs'da İzmir'e geleceğini bildiren Hasan Paşa, 26 Mayıs'da da şehrin idâresini ele aldı.² Fakat bunun gelişi de ortalığın düzelmesini sağlayamadı.

Hasan Paşa'nın gelişinden iki hafta kadar sonra, Rus bandırası altında 150 kadar rum kaçarlarken Yenikale'den çevrildiler. Hasan Paşa'ya göre bunlar Rusya teba'sı idiler; ancak rumların böyle kaçmak istemelerizaten heyecanlı olan ahaliyi büsbütün ayaklandırdı.

1-Jurien dela Graviere, I. 80-83

2-Mühimme no: 239; Keza Jurian dela Graviere;

Şehrin idârecilerinden memnun olmadıkları anlaşılan Yenigeriler, aralarına giren tahrikçilerin"ne duruyorsunuz, geminin gitmesine sebep bunlardır" diye, kadı naib ve ayana karşı kıskırtılmalarıyla alevlendiler¹. Sözü geçen idâreciler yakalandılar, sorguları asileri tatmin etmedi ve 16 Haziran'da parçalanarak öldürüldüler². Kalabalık daha sonra konsolosluklara yürüdü, lakin bunlar derhal limanda bulunan stasyoner gemilerine binmişlerdi. Bu olaylar sırasında Hasan Paşa konağına kapanmıştı; zina ahaliyi ve iç tahrikleri daha tanımıyordu. Mütesellim saklanmış, serdar ise, pek iş görmeden ortalıkta dolaşıyordu.

Hemen aynı günlerde benzer bir olay da M a n i s a 'da vukua geldi. Saruhan ve Aydın mutasarrıfı Mehmed Behram Paşa, sefere gitmeden önce sarrafı Artin'i öldürmüştü. Mehmed Behram Paşa zaten oldukça zalim bir paşa idi³. Bunun gayri şer'i isteklerini karşılayan kadı, naib vs'de halk arasında sevilmiyordu. Paşa'nın Manisa'dan ayrılmasından sonra muhtemelen Karaosmanoğulları ile teması olanlar tarafından kıskırtılan asiler, bunun cesedini mezaandan çıkararak mahkemeye getirdiler. Halk da bunların peşinden mahkemeye hücum etti. Vukua gelen kargaşalıkta hakim, voyvoda, nakib ve diğer bazı kişiler katli ve idam edildiler⁴.

Görülüyor ki olay aynen İzmir'dekine benzemekte, bir vak'a vesile edilerek şehrin idârecileri katledilmektedir. Bu olaylarda elebaşlıların yenigeri olup, asıl fiillerin de onlar tarafından yapıldığı anlaşılıyor. Olayların basit bir zabıta vakası olduğu sanedilmemelidir. "Devlet-i âliyenin iki belde-i cesimesinde" Yunan isyanı başlangıcında hayli endişe uyandıran bu olaylarda, serdar ve voyvodalara karşı bir harekete tevessül edilmeyişi, II. Mahmud'un da dikkatini çekmiş, olaylarda bunların teşvikçi olduğu kanaatini uyardırmıştı⁵. Nitekim İzmir'deki olayı anlatan Kâtiboğlu neslinden zat şöyle demektedir: Kâtipzâde'nin boğduruluşuna kan ağlayan yenigeri-

1-Raif Nezihi, İzmir'in Tarihi, forma XII, sf.7; Keza H. Hümayun 18137;

2-Gervinus'a göre, His. des Insurrection. .?I.280 ve dev., "asiler hristiyanlara karşı bir umumî katliam hazırladılar ve molla- dan fetva istediler. Vermek istemeyince öldürdüler, teğebbüslerine karşı gelen diğer memurları da katlettiler". Keza Michaud Correspondance. .I.222 ve dev.

3-Cevdet Paşa, Tarih, 1309, XII, 16

4-Hattı Hümayun, 18138, 35406; İ. A. VII. 291; Saruhan da eşkiyalık ve halk hareketleri, II. sf. XVIII ve XIX.

5-H. Hümayun 18138; "İki belde-i cesime'de hâkin iç-şer' olan ademleri vesair ulamadan olanları idam olup voyvoda ve serdarlara birşey dememeleri, onların dahi fesadda medhali olduğunu isbat edebilir. Hele voyvoda kayd u bend ile ihzar elunsun".

ler, halkın husumetini eşrafa çekmek için "ne duruyorsunuz, geminin gelmesine sebep bunlardır" diyerek eşrafı gösterip halkın kın ve gayzını aleyhlerine tahrik etmek istemişler ve üstlerine açılan yaylım ateşiyle eşrafın birkaçı telef edilmiş, bir kısmı da kurtulmağa muvaffak olmuştur.

II. Mahmud olaylara fevkalade hiddetlenmiş, bunun "ger'an ve maslahatan affı gayri mümkün ve pek büyük fezâhat ve hıyanet" olduğundan faillerinin şiddetle tecziyesine girişilmiştir. Zîra "gevşek tutulup müsâmaha olunur ise, cem'i bilâda sirâyeti cây-ı şüphe değildir". Olayın başlıca müsebbiblerinin Yeniçeriler olduğunu gayet iyi tahmin eden II. Mahmud cezalandırılacak yenigerilerin "sonru bu yenigeri idi, Hasan Paşa idam etmiş diyerek bu tarafta kılıcı kal etmiyeceğine dair ocakluya kaviyen taahhüd ettirerek, Sadrazam ve Yeniçeri ağasının tedbir almasını istemiştir¹. İzmir'e Sipahiler ağası Hacı Mustafa Bey ve yeniçeri ocağından Edirne Ağavekili Sadık Ağa tâyin edildiler. Mahisa'ya da Gelibolu muhafızı İsmail Paşa ile Yusuf Ağa ve Yeniçerilerden de Serturnacı gönderildiler.

Gerek İzmir ve gerek Manisa'da suçlular şiddetle cezalandırılmışlardır. Olaylarda medhali olan Yeniçeriler idam edildiler. Olaylarda meğmâki bulunan Karaosmanzâde Hacı Eyüb Ağa'nın vezâreti kaldırılarak Manisa'dan çıkartıldı. Olaylara halkın sebep olduğunu bilen II. Mahmud yazdığı bir hattı hümayunda "ehâlim bîgaraz olsalar, bu fesad vaki olmazdı" demektedir². Olayların böyle kısmen yatışması uzun sürmedi. Rum firariler yeniden bir olaya sebebiyet verdiler. Sardunyalı bir kaptanını idaresinde bulunan gemi, Gediz ağzında demir atarak rum firârîleri topluyordu. Bir cezâyirli gemici bu gemiyi yokladığında içinde 200 kadar rum bulunduğunu gördü ve hemen limana getirdi. Rumlar hemen yakalandılar, Sardunyalı kaptan Zibilich de ağzında sigarası hakaretle asıldı, tayfalar da öldürüldü³.

Hasan Paşa'nın oldukça önemli bir kuvvetle İzmir'de bulunması dahi şehrin asayîsi için kifâyet etmiyordu. Cihad için Batı Anadolu kıyılarına yığılan unsurlar içinde Giritliler en yağmacı unsurdan idiler. Serkeşliklerini artıran bunlar, bir olayı bahane ederek Hasan Paşa'nın konağına dahi hücum etmişlerdi. Püskürtülünce de hangarlarını gayrimüslimleri öldürmekle çıkardılar⁴. Hasan Paşa bunun

1-Hattı Hümayun, 18138;

2- " 18137

3-Jurien dela Gravieré. .I. 95-98; Gervinus. .I. 282;

4- Hasan Paşa öldürülen rumları 15, Felemenk konsolosu 30; Fransa konsolosu ise 300 olarak gösterirler.

üzerine cümle ahali ve ocaklu ağalarını Meclis-i Şer'de toplayıp, bunların şehirden çıkartılması kararını aldılar. İki Fransız gemisi kiralandı ve bunlara bindirilerek memleketlerle gönderildiler. II. Mahmud bundan memnun olmuş, yazdığı hattı hümayunda "isâbet olmuş, vilâyetlerinin reayası isyân üzere, varsınlar orada cenk etsinler" demiştir¹.

Aydın Vilâyeti sahasındaki olaylar, Türklerin rumlara karşı tedip hareketleri yanında, Yunan korsanlarının da sahil Türk köy ve kasabalarına baskınlarıyla iki taraflı bir hüviyet arz etmeye başladı. İçerilerde mahallî otoritenin nüfuzunun az olduğu yerlerde bazı erâzil eşhasın rumları öldürdüklerini biliyoruz². Ancak bu kabîl olaylar münferit olmuş, bir umumî katliama asla girişilmemiştir. Olaylardan 7-8 yıl sonra Batı Anadolu'yu gezen Mac-Farlane, hemen bütün meskûn yerler rumlarının Türkler tarafından katledildiğini ileriye sürerse de gayrı yerlerde rasladığı rum nüfusun nasıl mevcut olduklarının izahını meskût geçiyor ve böylece kendi kendisine gelişmeye düşüyordu. Buna karşılık yol boyunca gördüğü yok olmuş Türk köylerinin bıraktığı Türk mezarlıklarına temas etmediği lüzumsuz görüyordu. Diğer taraftan aşağıda daha tafsilatlı anlatılacağı üzere, Rum korsanlarının vahşî bir hücumuna uğrayan Çandarlı'nın dahi Türkler tarafından tahrib edildiğini ileriye sürece kadar iz'ansızlığı, onun rumlara olan sempatisinden ileri gelse gerektir.

Batı Anadolu'da bilhassa sahildeki Rumların, Yunan isyanına daha fiilî olarak iştirak etmek için kendiliklerinden kaçtıkları veyâ Yunanlı korsanlar tarafından topluca kaçırdıklarını görüyoruz. Türkler ise bu kaçma olaylarına engel olmak mecburiyetinde olmuşlardır. Ayvalık'ın tahribinde Halet Efendinin garazkarlığı kadar bu durum da ehemmiyetli bir rol oynamıştır. Yani Rum nüfus Türkler tarafından katledilmemiş, kaçmaları önlenilmek istenmiştir. Bu olaylar sırasında gönüllü zeybeklerin birhayli zenginleştiği de gözden kaçmaz. 1822 başlarındaki Sakız Olaylarından sonra, Cevdet Paşa'nın da ifade ettiği gibi "bir parası olmayan zeybekler zengin olmuşlardı"³. Bu durum bazı nahos olaylara da sebebiyet veriyordu ki Foça'da 1824 martında bazı Yeniçerilerin hareketi, rumların firarına sebebiyet vermiştir.

Rum korsanların Türk sahil köy ve kasabalarına yaptıkları baskınlar, çok kanlı ve feci olmuştur. Adeta Menteşe sahillerinden Çanakkale'ye kadar rum korsanların vurup talan etmedikleri yay

1-H. Hümayun 40481; 46430 T, S, U; Mac-Farlane I. 28;

2-Cevdet, Dahiliye no: 6431;

3-Cevdet Paşa, tarih, 1309, XII, 41;

kalmamıştır. Burada Yunan Korsanlarının Batı Anadolu'ya yaptıkları bütün baskınları veremeyeceğiz. Bir yere aniden çıkan korsanlar, orasını yağma ediyor, sâkinlerini öldürüyor, nihâyet bu mevkiin muhafazasına memur kuvvetler yetişince de gemilerine binerek kaçıp gidiyorlardı. Bütün sahile askeri dizmek, Ege Denizi gibi girintisi çıkıntısı çok bir denizde imkânsızdı. Ancak bazı yolların muhafazası için uygun yerlere derbent tesis edilerek asker konuluyordu. Korsanlar bilhassa 1824'lerden yâni denizlerdeki hâkimiyeti kaybettikten sonra, taktik değiştirdiler. Deniz kıyısında şenlik ve insan bulunmadık mahallerden karaya çıkıyorlar, kendilerini dağlarda saklayarak fırsat buldukça hayvan vs çalıp götürüyorlardı.

Yunan korsanlarının faaliyetlerine dair bir örnek, bu olayların özelliğini gösterir. 1823'de gece yarısı Çandarlı'yı basan rumlar, halkın mukabelesine rağmen müthiş katliam yapmışlardır. 90 kadar gemi ile gelen korsanlar, şehirde 100'den fazla şehid bırakıldılar ve 130 kadar kadın ve çocuğu da kaçırmışlardır¹.

Yunan isyanının Aydın Eyâleti topraklarında kötü tesirleri olmuştur. Denizlerde emniyet olmadığından ticâret hayli azalmış, hatta 1821 ve 1822 yıllarında Çeşme gümrüğü kapanmak zorunda kalmıştır². Aynı şekilde İzmir gümrüğü de bundan çok zarar görmüştür ve sonraki çeyrek yüzyılda kendisini iyice belli edecek olan göküş, bu hadiselerden sonra başlamıştır. İzmir'in Türk halkı silahlı olarak gece gündüz tetikte olup, işlerini de lâykıyla göremiyorlardı. Bu sebeple vergilerinin 1/3'ü reyaya tahmil edilmiş, kalan 2/3 ü ancak Türkler tarafından ödenmiştir³. Sahilde Rumların tahribatı uğrayan şehirlerin de vergileri affediliyordu. Ezcümle Seferihisar'ın birkaç senelik vergisi affedildi⁴.

1-Hattı Hümayun 16592, 40373; Osman Bayatlı, Bergama'da yakın Tarih olayları, 1957 İzmir, sf. 45, 46; Julien de la Graviere'e göre, I. 250, Türkler buna karşılık Bergama'da 1500 rum öldürmüşlerdir.

2-Cevdet, maliye 18744;

3-Cevdet, maliye 4366;

4-Cevdet, maliye 11738;

İbrahim Paşa ve Aydın Eyâleti:

Sultan Mahmud'un reformları Anadolu'da ve tabiatıyla batısında hayli geniş bir gayrimemnunlar zümresi yaratmıştı. Zaten öteden beri kendilerine hasmane tavır alan, selâhiyetlerini kısıyan Padişah'ı, Batı Anadolu'nun artık kökleşen eski âyan aileleri sevmiyorlardı. Padişah'ın üstelik dinî duyguları tırpanlar hale geçmesi, Yenigerilerle berâber, oldukça nüfuzlu olan Bektaşîleri de tenkil ve tekkâlerini yıktırması da, bu tarikatın kuvvetli olduğu yerlerde, kendisine karşı geniş bir aksülâmelin doğmasına sebebiyet vermişti. Zaten birkaç yıl önceki Atçalı'nın isyânı bazı yerlerde voyvoda ve mütesellimlerin fazla zulmüyle gelişmişti.

Mısırlı İbrahim Paşa Beylan'daki muzafferiyetinden ve hatta Konya savaşından önce de bir sosyal problem olarak ele alınmağa değer görülüyordu. Fakat Konya savaşında Osmanlı Ordusu mağlub ve Sadrazam da esir düşünce, İbrahim Paşa İstanbul'a müteveccihen yürümüş, Kütahya'da kaldığı vakit de, doğrudan doğruya Anadolu halkı ile karşı karşıya gelmişti. İbrahim Paşa zaten bu hususta hazırlıklı idi. Daha Halep'de iken Hacı Bektaş Veli türbesinde kurbanlar kesdirmiş, nüfuzlu bir tarikat olan Bektaşîleri ve dolayısıyla Yenigeri artıklarını elde etmeği düşünmüştü¹. Bunda da hayli başarılı olmuş, birçok yerler İbrahim Paşa'yı bir kurtarıcı gibi karşılamışlardır. Suriye'de böyle olduğu gibi, Anadolu'da da böyle olacağı kuvvetle muhtemel görünüyordu.

Mehmed Ali Paşa'nın hırsı ve tamâî düşünülürse, evvelden yapılan ve muvaffak olan bu propagandanın mahiyeti daha iyi anlaşılır. Zaten Anadolu'da verilen bir garib imtiyaz, üstelik bazı çevrelerde II. Mahmud'un "gâvur Padişah" olarak tavsifi, bu durumu daha da kolaylaştırıyordu². Zîra İbrahim Paşa vaziyete daha fazla müessir olabilmek için bilhassa Anadolu'da bulunan kadı, müfti ve diğer din adamlarıyla muhabereye girip, onları tahrik ederek din yoluyla daha etkili olmak istemekte idi³.

İbrahim Paşa birbiri ardından kazandığı askerî muvaffakiyetlerden sonra, Kütahya'da nisbeten uzun müddet ikâmet etmişti. 20 Ocakta Konya'dan hareket eden İbrahim Paşa, etrafa küçük müfrezeler yollayarak 2 Şubat 1833'de Kütahya'ya vazıl olmuştu. Burada kaldığı

1-Şinasi Altındağ, Kavalalı Mehmed Ali Paşa..., sf.66; İA V.903;

2-Sıdika Emire, M.Ali İdaresinde Mısır, Tarih Seminer Kütüp.No:36

3-Şinasi Altındağ, sf.69; Ali Fuad, Mısır Valisi M.Ali Paşa, TEM X, 19 sf.85 "M.Ali Paşa, öteden beri türlü türlü ilkaat ve işgalat ile bu tarafta bulunan hacı ve hoca takımını..isticlâb edüb".

zaman zarfında, çeşitli Anadolu köşelerinde evvelden yaratılan ortandan da istifâd edilerek hâkimiyetine almak faaliyetine girişmiş ve Kütahya'dan kademe kademe bütün Anadolu'ya yayılmıştır. Bunu da Kütahya'da bir taarruza karşı emniyetini sağlamak için yaptığını söylüyordu. Anadolu'nun Niğde-Kayseri ve Sivas tarafları İbrahim Paşa'ya itaat etmiş, Batı Yakası da Mısırlı idâresine rağbet göstermekden geri kalmamıştır. İbrahim Paşa, Osmanlı hükûmetinin zaaf ve aczi yüzünden Anadolu'da türeyen ne kadar asi ve II. Mahmud'un yeniliklerine muhalif kimse varsa, yanına topladı.

İbrahim Paşa, evvelden elde ettiği kimselere, oraların mütesellimliklerini vererek Kütahya'dan yanlarına kuvvetler de katmıştı. İbrahi Paşa'nın Saruhan Mütesellimi tâyin ettiği İçelli Abdi Paşazâde Ali Beğ, rivâyete göre 3000, lâkin gerçekte yarısı süvâri 650 askerle 21 Şubat 1833'de Manisa'ya gelmiştir. Burada mütesellim bulunan Hacı Mehmed Ağa, yeni bir mütesellim gelmekte olduğunu duyunca Yayaköy'e çekilmiştir. Manisa eğrafı yeni mütesellimi merâsimle karşılamışlar, Mısır askeri han, konak ve çadırlara yerleştirilmişlerdir. Karaosmanoğlu Hacı Mehmed Ağa, asıl vatani olan Yayaköy'de otururken tüfekçibaşısını Kütahya'ya göndererek Manisa mütesellimliğinin kendisine tevcihini istemiştir. Ancak Mısır daha önce başkasına tevcih edildiğinden, gönderdiği adamı elibog avdete mecbur kalmıştır¹. Hacı Mehmed Ağa'nın bizzat Kütahya'ya gittiği rivâyeti doğru olmasa gerektir. Devlete karşı açıkça cephe almayan, ancak Kütahya nezdinde de bazı teşebbüslerde bulunan Hacı Mehmed Ağa, Yayaköy'de otururken daha sonraları da İbrahim Paşa'nın aleyhinde harekete girişmiştir.

Eyüb Ağa'nın "mukteza-yı vakt ü hal muvaffak" olamadıklarını bildirdiği bu teşebbüslerin ne olduğunu bilmiyoruz. Ancak Manisa'nın yeni Mısırlı mütesellimi bundan hayli öfkelenmiş, yarısı mabırlı 400 askerle 31 martta Yayaköy'e giderek Hacı Mehmed Ağa'nın konağını çevirmiş, kendisi ve iki yakınını Manisa'ya zorla getirmişti. Karaosmanoğulları, bidâyette Mısırlılara olan sempatilerini açıkça izhar etmemekle berâber, yine de onlara temâyül gösteriyorlardı².

Abdipaşa zâde Ali bey, yanında oldukça ehemmiyetli kuvvetle üç ay kadar Manisa'ya hâkim oldu. "emleket bu müddet içinde bedevîlerin çapulculuğu ile İbrahim Paşa'nın ağır külfetleri arasında ezilmiştir. Mütesellim Ali Bey, metbuu İbrahim Paşa'nın Kütahya ve Anadolu'

1-Hattı Hümayun, 35409, B, D

2-F. V. J. Arundell, Discoverie .., II. 230

dan çekilmesi üzerine Haziran başlarında Manisa'ya terketmek zorunda kaldı. Ali Bey maiyetindeki bedevî araplarla Kütahya'ya gidince naibin ifâdesine göre, memleket mazarratlarından kurtulmuştur.

Kütahya'dan Manisa'ya mütesellim gönderildiği sırada, bir başka mütesellim de Konyalı Memiş Paşazâde Süleyman Bey, İbrahim Paşa tarafından Aydın'a tâyin edilmişti. Kütahya'dan 5-600 askerle memuriyetini haber alan Aydın'ın devlet mütesellimi Karaosmanzâde Hacı Eyüb Ağa, mukamemeti düşünmeksizin Aydın'ı terketmiş, Manisa'ya gelerek oradaki konağında ikamete başlamıştır. Böylelikle Süleyman Bey kolaylıkla Aydın ve çevresine hâkim olmuştur. Bu mütesellim de üç kadar Aydın'da kalmış, İbrahim Paşa'nın çekilişini haber alınca alel'acele kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. 21 Mayıs'dan itibaren Aydın'ın idaresi önce bir başka Ali Bey'e ve sonra da Mazlumbeyzâde Ahmed Bey'e geçmiştir.¹

Batı Anadolu âyan ve mütesellimleri içinde devlete en sadıkları, Sığla Mütesellimi Mehmed Ağa ile Menteşe mütesellimi Tavaslı Osman ağalardır. Ancak Tavaslı Osman Ağa dahi hayli kuvvetli olmasına rağmen, İbrahim Paşa nezdinde bazı teşebbüslerde bulunmaktan geri durmamıştır. Bu mütesellim Aydın, Saruhan, Isparta ve Burdur taraflarına Mısırlıların tasallutunu; içlerinde bulunan mütesellim ve voyvodaların bazı nâbeca harekât ve mugayir-i rıza-yı hazret-i tacîdârî kemal-i zulm ü teaddiyâtı irtikaplarından neş'et eylediğini söylüyordu. Lâkin Hüdaverdigâr Mutasarrıfı Ali Paşa'nı bir casusu Kütahya'da, Tavaslı Osman Ağa'nın uhdesinde olan mahallerin mütesellimlik ve voyvodalıklarının ibkası için bâmahzar ve ilâm kethüdasını oraya gönderdiğini ve Hain-i Merkurum tarafından da ibka buyrulduğunu alarak avdet ettiğini tesbit etmişti. Bununla beraber II. Mahmud bu hareketi "uhdesinde olan mahallerin hasbel icab tasallutdan vikayesi ve olvechile vakit kazanması gibi" kabul ettiğini ifâde etmiştir.²

Manisa'nın yeni müsellimi Ali Bey, kethüdası vasıtasıyla Sığla mütesellimini Manisa'ya davet ederek, İbrahim Paşa namına buyruldu almağa davet ediyordu. Lâkin Sığla mütesellimi bu mektubu İzmir İhtisab nazırına göndermiş ve ondan reddetmesi, fazla ısrar ederse İzmir'e gelebileceği cevabını almıştır. Sığla sancağı, Anadolu'da İbrahim Paşa'nın nüfuz edemediği nadir yerlerden birisi olarak kalmıştır. Diğer taraftan birkaggünlük zaman istisna edelirse İzmir şehrine de İbrahim Paşa pek hâkim olamamıştır.

1-Hattı Hümayun: 53409, D; 33735 A, B; 33736 A;

2- " " : 33409, B,

İbrahim Paşa ve İzmir:

İbrahim Paşa'nın Kütahya'ya hareketi, Anadolu'nun maruf eşrafının yanına gidışı ve nihâyet onun tarafından tâyin edilen mütesellimlerin Manisa ve Aydın'da idâreyi ele almaları, İzmir ihtisab nazırı Mehmed Tahir Efendiyi de dehşete düşürmüş olmalıdır. Zîra Mısırlılar her tarafa hâkim olmuşlardı, İstanbul posta yolumu da ele geçirdiklerinden sadece denizyoluyla muhabere kabil oluyordu. Anlaşıldığına göre deniz desteği ve konsolosların oluşu, Mehmed Tahir'in çekilmesine engel oluyordu. İbrahim Paşa'nın Batı Anadolu ve İzmir'e yürümesi halinde, kendisine hasmâne tavır alan gahirleri tahrib edeceği endişesi, İzmirliileri üzüyordu. Zîra daha önce İbrahim Paşa'nın İzmir'de bulunan emlakine elkonulmuştu.

18 Şubat 1833'de ikiseyisi ile İbrahim Paşa'nın bir buyrulduğunu getiren bir kavas şehirde büyük bir heyecanın doğmasına sebep olmuştur. İbrahim Paşa, Anadolu'nun başka köşelerinde olduğu İzmir'de de Mansurîzâde Emin Efendi'yi mütesellim olarak göstermiş bulunuyordu. İbrahim Paşa'nın buyruğudu üzerine Mansurîzâde, hemen naib ve diğer eşrafı çağırması, konuşuşlar ve gahrin asayişine el koymak istemişlerdir. Ancak Kütahya'dan gelen mütesellimler henüz Aydın ve Manisa'ya varmadıklarından Mehmed Tahir Efendi karşı koymuş, durumu İstanbul'a yazmıştır. Şüphesiz bu hususta kendisine konsoloslar da destek olmuşlardır.

21 Şubatta Manisa ve İzmir'in İbrahim Paşa'nın mütesellimleri eline geçmesi, İstanbul'a gönderdiği habercinin Manisa'dan dönmesi Mehmed Tahir Efendiyi şaşirtmiştir. Halk "Yenikale'den gemiler, karadan da Mısır askeri geliyor" diye büyük telâşa düşmüştür. İhtisab nazırı hernekadar Mansurîzâde'ye "elbette çıkar, mukabele ederiz, devlet-i aliyenin hiyanetliği olmaz" dediğini yazarsa da, böyle yapmamıştı. Zîra halk ve eşraf kendi aleyhinde bulunuyordu ve üstelik Mansurîzâde kendisini "bir mahalde mütesellim ve voyvoda kalmadı, işte Aydın ve Saruhan mütesellimleri dahi ol vakit gittiler, sen de kalk git" diye onu tehrik ediyordu.¹

İhtisab nazırının iki üç günlük kararsızlık devresi sonunda nihâyet 24 Şubatta Mansurîzâde şehre İbrahim Paşa namına el koymuştur. İhtisab rüsumatı, meyve-i ter gümrüğü ve İzmir voyvodalığı mukataası cebren zaptedilmiş, buradaki memurlar atılarak yerli memurlar tâyin edilmiştir. Bu sırada İzmir'in nüfuzlu âyanlarından Giridli Süleyman Ağa ile Kâtipzâde Ahmed Ağa, pasif durumda kalmışlar, bu harekete katılmamışlardır. Blacke Bey'e bildirdiğine göre, "İbrahim l-Hattı Hümayun, 24589 A, D, F; Ayrıca 33375, A, B, D;

Paşa, sâde bir kâğıd irsaliyle bütün Anadolu'yu itaatına getirmiş bulunuyordu."

İzmir'in böylece yiyecek temini bahanesiyle İbrahim Paşa idâresine geçmesi haberi, İstanbul'da hayli telaş ve heyecan uyandırmıştı¹. İzmir devrindeki ticârî ehemmiyeti ve ayrıca bulunan konsoloshâneler dolayısıyla önem kazanıyordu. İbrahim Paşa'nın oraya hâkim olduğu haberi gelince, önce Avusturya elçisi, sonra Rusya, İngiltere ve Fransa elçileri, İzmir'deki konsoloshânelerinin bayraklarını indirecekleri tehdidinde bulundular. Bir İngiliz-Fransız donanması da az sonra Urla önlerinde demirliyeceklerdir². Fransız amirali Hugon, Padigah mütesellimlerinin tekrar mevkilerine iadesini istedi. Bunun üzerine İbrahim Paşa, İzmir vak'asının kendi arzusu hâlâfına cereyan ettiğini söylemek zorunda kaldı. Mansûfîzâde Manisa'ya kaçtı ve Mart başlarında idâre tekrar Mehmed Tahir Bey'e devredildi³.

İbrahim Paşa, gönderdiği mütesellimleri vasıtasıyla İzmir ve Sığla dışında Batı Anadolu'ya üç kadar hâkim oldu. Bütün Anadolu'nun İbrahim Paşa'nın elinde oluşu İzmir'in ticâretine büyük darbe vurmuştu ve İzmir'in gümrük varidatı hayli azalmıştı. İbrahim Paşa 8 Nisan'da akdolunan protokolden sonra, çekilmeğe hazırlanırken, geçitli yerlerdeki mütesellimleri de teker teker kaçmağa bağladılar. Böylece Batı Anadolu'da, hemen bütün Anadolu'da olduğu gibi idârî bakımdan bir boşluk belirmişti. Zîra pek az yer haric, eski mütesellimler yerine gelen İbrahim Paşa'nın adamları artık çekilmelerdi. Bu durumda zaten bozulmağa yüz tutan ve işlemez hale gelen eski mülkî mekanizma terkedildi. II. Mahmud senelerdir tasarladığı idârî ıslahatı yapmağa, böyle elverişli ortam bulamazdı ve nitekim bunda muvaffak da olacaktır. Ancak daha önce, kendisine asi olan hemen bütün Anadolu'yu, 19 Mayıs 1833'de çıkardığı bir fermanla "mazî mâmâzi" hükmünce affetti. 3 Haziran 1833'de Aydın Sancağı muhasıllığına tâyin edilen Karaosmanzâde Yakup Paşa, eski atalarının idâre ettikleri yerlerde, yeni bir nizâmı, Aydın Eyâletini kuracak ve geliştirecekti.

1-Şinasi Altındağ, sf. 126; C. Tuğrul, Boğazlar Meselesi, sf. 373;

2-Mısır Filosu Mısırlıların Anadolu'dan çekilişine kadar orada kalmakta devam etti; zîra 1833 Haziran'ında hâla orada idi. M. Dele Roiere, Voyage en Orient, 1836 Paris, sf. 239;

3-Hattı Hümayun, 20089C, E; 24587 A; Altındağ, 126;

Y o l l a r

Taescher tarafından tafsilatıyla incelenen Osmanlı devri Anadolu yolları içinde, Aydın Eyâleti sahasına ait olanları çıkarmak pek güç görünmemektedir. Batı Anadolu karayolu şebekesinde XIX. yüzyıldaki görünüşüne göre, İzmir etrafında bir merkezîleşme sezilmekle beraber, bu husus pek belirli değildi. Kuşadası, Foça ve limanlar da içerilere bağlı idiler. Geçen asırlarda Osmanlı Ülkesinin en önemli limanı olan İzmir'i, Anadolu içlerine ve İran'a bağlayan yollar, bu asrın ilk çeyreğinde hâlâ işlekti. İzmir, şimdiki Kemalpaşa yâni Nif üzerinden Sart, Alaşehir, Uşak, Afyon, Ankara, Tokat ve Erzurumdan geçen bir yolla Ermenistan ve İran'a bağlı idi. Anadolu'yu doğu batı istikametinde geçen bu yol, İstanbul'dan çıkan ve Anadolu'yu batı/Güneydoğu istikametinde kesen hac yolu ve diğeri askeri yolların dan, daha önemli görünüyordu. Zîre ilk yol üzerindeki şehirler kalabalık, mamur ve müreffeh idiler.

Bu ülkelerarası diyebileceğimiz yoldan gayri, Sabuncubel'i aşan Manisa'ya ulaşan yol, Akhisar, Gelenbe, Balıkesir ve Susurluk üzerinden Bursa'ya ulaşıyordu. Yahud Mihaliğ'e varıyor, oradan kayıklar ile İstanbul'a gidilebiliyordu. İzmir körfezini kayıkla geçen ve yâ kıyıda dolaşan bir diğeri yol da Menemen ve Güzelhisar yolu ile Bergama'ya ulaşıyor, oradan da Çanakkale taraflarına vasıl oluyordu.

İzmir'i güneyine bağlayan yol, Torbalı-Bayındır ve Tire yolu idi. Tire'nin eski Aydın Sancağı merkezi olduğundan temellerini almakta olan bu yol, Gümedağı'nın aşarak Aydın'a iniyordu. Büyük Menderes vâdisinin orta çığı bu yolla İzmir'e bağlıydı. İzmir yerine Kuşadası da bu yolun tabii mahreci olabiliyordu ve bu sonuncu şehir, demiryolları yapılincaya kadar önemli bir ticârî muamelâta sahipti. İçbatı Anadolu, Göller yöresi ve Antalya'dan gelen yollar Denizli'de birleşiyordu. Bu yol şimdiki gibi değildi ve Buldan üzerinden Gediz vâdisine atlayarak ana ticârî yola bağlanıyordu. Ancak demiryolunun Sarayköy'e gelmesiyledir ki, eski karayolunun daha kısa olmasına rağmen nakliyat Menderes vâdisiyle yapılmağa bağlandı.

İzmir'i Kuşadasına bağlayan yolu, daha teferruatlı olarak biliyoruz. Zîra hemen her seyyah bu yoldan Ayasuluğ, yâni Efes'e gitmiştir. Alaman Beğazından geçen bir diğeri yol, bilhassa Demiryolunun inşasından sonra, tamamen terk edilmiştir. Önemlileri bunlar olan bu yol sistemi, İzmir'in ticârî muamelâtına asırlardır kifâyet etmiştir. Ancak, buharın hayatı sür'atlendirmesinden sonra, yetemeyecektir.

Demiryolları: Buhardan bir muharrik kuvvet olarak istifâde, insan hayatına çok şeyler ilâve etmişti. Gemilerde yelkenin yerini alan buharlı makineler, karada da Lokomotif'in keşfi ile yollara yeni bir hız kazandırmıştı. Demiryolları üzerinde sür'atlenen nakliyat, Avrupa'yı kısa zamanda kaplamış, İngiltere'de başlayan bu hareket kıt'a Avrupa'sında çabuk benimsenmişti. Batı'dan doğuya doğru hareketinde Türkiye'ye de gelmekte gecikmedi ve 1856'da, zaten öteden beri demiryolları ve yeni gelişmeleri ilgiyle takip eden Abdülme-cid, Anadolu topraklarında ilk demiryolu müsâdesini vermiştir¹.

Kervanyolları devrinde "İzmir'den Aydın'a gitmek için bir hafta evvel hazırlanmak, birçok atlar, eşekler tedâkk etmek; gidip var geliş yok diye bir de aile ile helalleşmeli idi². Dört gün süren seyahatta çekilen zahmet ve meşâkkatlerin haddi ve hesabı yoktu. Bununla birlikte İzmir-Aydın demiryolu, daha çok iktisâdî açıdan ele alınmış, hatta ilk demiryolu güzergâhında varlığı sanılan kömür madeni de bu meyanda işletilmek istenmiştir.

Münbit ve mahsuldar olan Anadolu'nun ürünleri, XIX. asrın ilk yarısında hemen kâmilen İzmir'e naklediliyordu. Fakat yolların bozukluğu sebebiyle nakliyat arabalarla değil, develerle yapılırdı. Bu hayli masraflı olduktan başka, yavaş ve sür'atsizdi. İzmir'in ihracatının asıl şöhretlileri olan incir, üzüm en fazla Küçük ve Büyük Menderes vâdilerinde yetişirdi ve iç ticârî merkezler de Tere ve Aydın' idi. Bu şehirler arasındaki nakliyat, 10.000 kadar deve ve 5.000 at-katırla sağlanabiliyordu.

İzmir limanının yaptığı dış ticârette en büyük pay İngiltere'ye aitti. 1841 İzmir ihracatının %41'i İngiltere'nindir. Keza 1861'deki %48,1'lik hissesi, Avusturya'nın %21,3 ve hele Fransa'nın %12,2 lik yüzdelerinden daha çoktur. İngiltere'nin Türkiye ile olan ticaretinde İzmir'in payı da önemlidir: 1856'da İzmir, Osmanlı limanları arasında %30,5'hisseye sahipti. Aynı yılda toplam olarak İngiltere'den daha fazla ticâret yapan Fransa'nınkinde ise ancak %9 kaddır. Aynı yılda İzmir dış ticâretinde İngiltere %34, Fransa %16 pay sahibi idiler³.

Demiryolları inşaatına girişmeden ilâve edelim ki, İngiltere'nin İzmir'de olan ticârî menfaatlerini bu yol hayli artırdı. İçinde bulunduğumuz asrın başında İzmir ihracatının %56'sı İngiltere'ye gidiyordu. İkinci devlet olan Avusturya-Macaristan'ın hissesi ise

1-Journal de Cons. 732, 1 Sept. 1856

2-Ahenk, 341, 19 Eylül 1897, Tevfik Nevzad

3-M. Collas, La Turquie 1861 et 1864; Paris;

ancak %9,2 idi.İzmir limanına gelen idhal mallarına gelince,bunun da %32'si İngiltere'den geliyordu.Kendinden sonraki Fransa'nın payı sadece %15,7'dir.Toplam dış ticâret hacminde İngiltere,İzmir ticâretinde yalnız başına yarıya yakınını kaplıyordu:%47:Bu da demiryollarının İzmir'in İngiltere ile olan ticârî münâsebetlerini nasıl geliştirdiğini göstermektedir.

İngiltere kendilerine gayet elverişli olan İzmir'de,hem yakın ticârî menfaatler elde etmek,hem de ilerde Anadolu içlerine uzatarak Hind yolunun başlangıcını yapmak gibi bir düşünceyle bu yola talip olmuştur.Osmanlı Devletinin ülkesinde demiryolu yapılmasını tegvik için geçitli Avrupa gazetelerinde ilânlar yaptırdığını biliyoruz.İşte böyle ilânlar üzerinedir ki İngiltere'de J.Bahtun, J.Vanilis;W.Cakun ve O.Dickson bir kumpanya tesis edip,vekilleri Robert Vilkin'i İstanbul'a göndermişlerdir.1856 Yaz başlarındaki bu müracaat üzerine R.Vilkin Meclis-i Ali-i Tanzimat'a celbolanarak müzâkerelere girişilmiştir.Bab-ı Ali,"İzmir gerçi mühim bir ticârî mevki ve oradan Anadolu içlerine yol yapılmasının ehemmiyeti açık isede,bu havâlide nakliyat için pek çok deve vs olduğunu" beyân ederek;bir yol yapılacaksa bunun Belgrad-İstanbul veyâ Samsun-Sivas arasında yapılmasını teklif etmiş,lâkin kabul edilmemiştir.Anlaşıyor ki İzmir-Aydın yolunda cazip gelen husus,güzergâhda varlığı kabul edilen zengince kömür madeniydi.Nitekim bu husus mukavelede ayrıca yer almış bulunuyordu.Neticede İzmir-Seydiköy-Torbalı-Bayındır-Tire'den geçerek Aydın'a ulaşacak olan demiryolu mukavelesi 24 Eylül 1856'da imzalanmıştır¹.

22 Eylül 1857 salı günü,imtiyaz alınalı bir sene geçmişti ki,Küçük Menderes vâdisinin 1858 yılı mahsulünü taşıması düşünülen demiryolunun temeli atıldı.23 Mart 1858'de döşenen ilk hat üzerinde ilk lokomotif işlemeğe koyulmuştur.Böylelikle M.Radau'ya göre, Anadolu halkı bir mesih gibi beklediği kara vapuruna kavuşmuştu². Aynı sene sonlarına doğru,bugünkü Alsancak garının temeli atılmış, bu törende İngiltere Büyükelçisi Sir St.Canning de bir nutuk söylemiştir.Demiryolunun inşaatı,başlangıçta olduğu gibi hızla devam edemedi,bir müddet sonra durakladı.

Demiryolu,19 Ocak 1860'da ancak 11 km olan Seydiköy'e gelebilmişti.Kumpanya,23 Aralık 1860'da 43 km'lik Feryanda hattını da açıp mukavalesini bir küddet daha uzattı.Tire ile Aydın arasında açılmakta olan tünellerin,beklenilmeyen engellerle karşılaşması

1-İrade,Meclis-i Mahsus,No:304;

2-Revue des Deux Mondes,III.period,Tom XVI.15 Juillet 1876;

yolun güzergahı değiştirilerek 1862 Eylülünde Ayasuluğ'a varmıştı. Çok sonraları, faaliyete geçilişinin onuncu senesine doğrudur ki, 1 Temmuz 1866'da demiryolu Aydın'a varmış ve açılışı yapılabilmis-
tir.¹

4 Temmuz 1863'de Edward Price, İzmir-Kasaba demiryolunun imtiyazını almıştır. Gediz vadisi de gayet münbit ve mahsuldar olup, iç ticaret merkezi de Kasaba/Turdutlu idi. Bu yolun güzergâhı arızasız olduğundan inşaatı sür'atle ilerlemiş, 20 Temmuz 1865'de Menemen'e varan hat, 25 Ekim 1865'de Manisa'ya ulaşmış ve çok geçmeden 22 Ocak 1866'da resmen açılmıştır.² Bu hat daha sonra 1 Mart 1875'de Alaşehir'e kadar uzatılmıştır. Afyon' istikamet nde uzatılan demiryol hattı, 20 Ağustos 1897'de vilâyet sınırlarına ulaşmıştı.

Aydın ve Kasaba hatları, her iki istikamette de sonraları bir takım şube hatlarıyla daima genişletilmiştir. Kasaba hattı Afyon'a ve ayrıca Manisa ve Akhisar üzerinden Bandırma'ya uzatıldı. Aydın hattı da 1 Temmuz 1882'de Sarayköy'e varmış, 13 Ekim 1889'da Dinar'a ulaşan hat, daha sonraları Eğridir'e kadar temdîd edilmiştir. Diğer taraftan Küçük Menderes vâdisine de şube hattı inşa edilmiş, 1870 Eylülünde Buca'ya, 1876 Aralığında Seydiköy'e, 1 Eylül 1883'de Tire'ye, 13 Aralık 1888'de Ödemiş'e ve nihâyet 3 Haziran 1892'de de Denizli'ye birer şube hattı yapıldı.³

Türk halk efkârının demiryolları inşaatında davranışında tam bir ehenk yoktu. Bir kısım halk demiryolunun gelmesini arzu ve teşvik ederken, diğer bir kısmı da muhtemelen nakliyatçıların etkisinde kalarak bu inşaatı muarız görüyorlardı. Fakat onlar da demiryollarının sağladığı faydaları görünce, bu tutumlarından vazgeçmek zorunda kaldılar. Hatta bir müddet sonra, Denizli halkı, şehrin istikametinde bir şube hattı yapılmasında ısrarla ayak dirediler.

1-1326 Aydın Vilâyeti Salnamesi, sf.186; Türkiye Demiryollarının tarihçesi, Demiryolları Mecmuası, sayı 13, 1 mart 1926;

2-1326 Salnâmesi, sf.190; Nevsâl-i İktisâd, 203;

3-1326 Salnamesi, sf.186;

K ü l t ü r e l T a r i h i

Medreseler:Geçmiş yüzyılların Türk içtimaî hayatına yön veren medreseler,Aydın Eyâletinde uzun asırlar en yüksek tahsil müessesesi olmuştur.Aydın Eyâletinde bazı merkezlerde toplanan medreseler, şöhretlerini Ortaçağlardan beri devam ettiriyorlardı.Beylikler devrinin manf şehirleri Tire,Birgi ve Manisa,medreseleriyle ünlü idiler.Buna karşılık Urla,Boğaz ve yörelerde medreselere hiç raslanmamaktadır.Medreseler görülüyor ki,Aydın Eyâletinde her tarafda aynı kesâfette bulunmamaktadır.Bazı kasabalar bu nevi medrese toplulukları ile,daha XV.yüzyıldan kalan bir şöhrete sahiptir.Salnâme'ye göre,"İmam Birgivi hazretlerinin berekât-ı ruhaniyet-i celîleleriyle"Birgi'de pek çok medrese bulunmaktadır¹.Tabanzâde,Sunullah Ef,Sultanşah vs medreselerin bulunduğu Birgi'de,1890'larda 20 kadar medrese mevcuddu.Ancak bu tarihte artık medreseler,eski hüviyetlerini kaybedip,âinî bilgilerin metod ve muhteva bakımından asırlardır değişmeyen kadroları içinde verildiği yerler olmuştur.

XV-XVII.asırların şehzâdeler tahtı Manisa,bu şehzâdelerin maiyetindeki âlimlerin dersler verdikleri şöhretli medreselere mâlik olmuştur.İshakiye,Ali Bey,Sinan Çelebi,Veled Bey ,Çağnigir,Hatuniye,Muradiye vs olan bu medreseler,Batı Anadolu'nun bu en büyük Türk şehrinin ilim müessesesi idiler.1890 yıllarında 25 kadar medrese bulunan Manisa'da,1898'lerde bunların mikdarı 35'e çıkmıştı².

Aydın Eyâletinde Birgi ve Manisa'dan sonra Tire,arzettiği tam Türk karakteri ile medreseleri de ihtiva ediyordu.Daha Beylikler devrinde Hacı Paşa gibi bir tıp bilgininin yaşadığı Tire ilim âlemi,Osmanlılar devrinde de bu şehrin Aydın tahtı oluşuyla bu hüviyetini devam ettirmiştir.İbn Melek,Yahşi Bey,Hacı Mustafa,Musluhiddin medreselerinden gayri 1890'larda 22 medrese vardı³.

Aydın Eyâletinin en önemli şehri olan İzmir,medreseleri bakımında önemsizdir.1890'tanda varlığı zikredilen 15 medrese,Alaşehir'in 18 medresesinden azdır.Zaten bu medreseler küçüktür ve pek şöhretleri de yoktur.Bunlar Salepgizâde,Yalı,Kurşunlu,Hatuniye,Taik Paşa,Sağmacızâde,Müftüzâde,Çorakkapı,Üsküdarlı,Nerdübanlı,Kâtipzâde,Moralızâde,Bölükbaşı,Berberzâde ve Natırzâde medreseleridir⁴.

1-1296 Aydın Salnamesi,sf.89;Maarif Sal.I.892-896'da 60 medrese.

2-1296 Salnamesi,117;İ.A.VII.293;

3-1320 Aydın Salnâmesi,146;Maarif Sal.I.890-892;

4-Maarif Sal.III.sene,1106;Keza 1326 Aydın Salnâmesi;

İzmir medreselerin varlığı ve gelişmesine âmil olan şartlardan da yoksundur. Zîra burası hemen her milletin geniş bir toleransla yaşadığı ve herçeşit dinî hürriyetin bulunduğu bir şehirdir. Halk da daha çok ticârî menfaatlerine göre hareket ediyorlardı.

Aydın Eyâletine ismini veren Güzelhisar-ı Aydın şehri de hayli çok sayıda medreseyi muhtevî idi. Ancak bunlar, Cihanzâde medresesi gibi büyük olmayıp, büyücek birer sıbyan mektebi karakterindedirler. 1296 Salnâmesi, Aydın kazasında 19 medresenin bulunduğunu söylerse de, 1890'larda bu sayı 39'a ulaşmıştır. Beylikler devrinin meghur şehri Alaşehir'de 18, Kırkağaç'da 21 Medresenin bulunduğunu biliyoruz. Mühim bir Türk nüfusu ihtiva eden Denizli'de de Cuinet'ye göre 20, 1323 Salnâmesine göre ise 29 medrese vardır¹. Muğla'da ise Z. Eroğlu'na göre 14, Cuinet'ye göre 6 medrese bulunmaktadır. Aydın Vilâyetinin diğer şehirlerinden Buldan'da 7, Kuşadası'nda 3, Akhisar'da 10, Nazilli'de de 6 medrese vardı².

Yukarda da söylendiği gibi, büyücek hemen her köy ve kasabada mevcut olan medreseler, daha çok mahallî eğrafın yaptırdığı binalar da idiler. Burada civarın şöhretli bir hocası ders verirdi. Öğretim ve eğitim methodsuz olup, sadece "hafız" yetiştirirdi. İzmir'in marif hayatı daha hür fikirli olduğundan, burada nisbaten âlimler yetişebilmiştir ki İzmirli İsmail Hakkı, bunlardan birisidir.

Mekteplerin açılması: Aydın Eyâletinin 1858'e kadar olan zamanı, rakipsiz medrese devri olarak adlandırılabilir. Ancak bu tarihten sonradır ki, 1848'lerde açılmağa başlanan rüşdiyelerden birisi de İzmir'de tesis edilmiştir. Gerçi daha 1846 başlarında İzmir'de bir "Mekteb-i İdâdî" inşası düşünülmüştü³. Lâkin buna imkân bulunamamış, nihâyet "İzmir'de nüfus-u islâmiyenin kesretli ve milel-i sâirenin başka başka cesâm mektepleri olduğundan" bir rüşdiye açılmasına, 10 Eylül 1856 tarihli irâde-i seniye ile karar verilerek, hemen binasının inşasına geçilmişti⁴. Bu bina daha tamamlanmadan, Hacı Mahmud Ağa Sıbyan Mektebinde 8 Ocak 1858 cuma günü, sıbyan mekteplerinden seçilen 54 talebe ile, törenle tedrisata bağlanmıştır⁵.

Aydın Eyâletinde ilk olarak İzmir'de açılan rüşdiyeyi, ancak 9 yıl sonra Denizli'de açılacak olan rüşdiye takip etti. Bu zaman içinde de, İzmir'de açılan rüşdiye rağbet görmemiş, 1864'lerde ancak 25 kadar talebesi olmuştur. Diğer taraftan rüşdiye mektebinin binası,

1877'lerde yani Halid Ziya Uşaklıgil'in talebeliği sırasında

1-Turquie d'Asie III.625; 1323 Salnamesi, 238;

2-Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye, I. 1316'874-947'de mufassal.

3-İrâde, Dahiliye 5871

4-İrade, Dahiliye 23335

5-Ceride-i Havadis, sayı 800; 1807 Sal. 264; 1299 Sal. 36

da hâlâ natamam idi.Bu sırada talebesi de 102 kadar olup, Halid Zîzâ'nın hatıraları sayesinde buradaki öğretim hakkında hayli tafsilatlı bilgiye sahip bulunuyoruz.

1285'de Denizli ve Muğla'da açıldığını gördüğümüz rüşdiyeler sonraki tarihlerde geçitli kazalarda birbiri ardından açılmağa başlamıştır.Üç sene sonra Aydın'da açılmış ve bu mektebin 1295'lerde 77 kadar talebesi bulunmuştur.Medreselerin nüfuzlu olduğu şehirlerde Manisa'da 1290'da, Tire'de ise ertesi sene açılabilmiştir.Oysa Kuşadası'nda 1289'da, Çeşme, Ödemiş, Soma ve Tavas'da ise 1290'da aynı mektepler açılmışlardı.1307 Salnamesine göre, 1290 senelerinde 34 yerde, yâni hemen bütün kaza merkezlerinde rüşdiye bulunuyordu¹. Aynı Salname'nin verdiği rakamlara göre, İdadî de bulunan İzmir, Manisa ve Aydın' dışında rüşdiyelerde en fazla talebe, Muğla'da 108, Demirci'de 79, Tire ve Kasaba'da 78 Milâs'da da 76 idi. Diğer rüşdiyelerde talebe sayısı, Foça'da olduğu gibi 22'ye kadar düşebiliyordu².

İdadî'lere gelince, 1886 temmuzunda açılan İzmir idadîsinde 248 talebe bulunuyordu.Yine aynı senede açılan Manisa'da 123, 1890 yılında açılan Aydın idadîsinde ise 220 talebe vardı.Sonraki tarihlerde Denizli ve Muğla'da da birer idadî açılmıştı.O zamanki gayri müslim mekteplerden birisiyle yapacağımız bir karşılaştırma, bu sayıların bizim alehkimizde olduğunu gösterir.Nitekim 1733'de tesis edilen Evangeliki erkek rum mektebinde, 1307 Salnamesine göre 1023 talebenin mevcut olduğu gözönünde tutulursa, bizim idadî okullarından çok üstün olduğu görülür.

İlk tahsil veren sıbyan okullarının mikdarını tetkike pek imkânzyoktur.Cami kenarında, medrese bitişiğinde veya hususî inşa edilmiş "muallimhane"lerde yapılan öğretim daha çok dinî olur, mahallenin az çok akli eren birisi bunu ifa ederdi.1295 Devlet Salnamesinde Aydın Eyâletinde 120 aded olarak zikdedilen sıbyan mektebi sayısı, meselâ Ankara vilâyetinin 800 rakamına nazaran pek ezdır. Bu da sıbyan mektepleriyle ilgili mâlumatın pek sağlam olmayacağını gösteriyor³.1296 Aydın Vilâyeti salnamesi, Manisa'da 25, Alaşehir'de 15, Akhisar'da 42, Demirci'de 112, Gördüs'de 110, Kula'da 48 ve Bergama'da 100'kadar sıbyan mektebi söyler.

Yeni usul tâdrisat yapan İpdidaî mektepleri, İzmir'de rivâyete göre Vali Esad Paşa zamanında, 1875, açılmışsa da, gerçekte daha önce

1-Aydın Vilâyeti Sal.1307, 264;

2-1294 Devlet salnamesi, 529;

3-1295 Devlet salnamesi, 364, 365;

açılmışlardır: İlk olarak Tilkilik Teshiliye 1290'da ve sonra bunu diğer okullar takip etmiş ve açılmışlardır. 1313 Senesi İstatistik yıllığı Aydın Vilâyetindeki okullar ve öğrenci durumunu nisbeten toplu bir şekilde göstermektedir:

	okul sayısı	kız	öğrenci	erkek	derecesi
T ü r k	: 2571	25.869	64.749		
Gayri müslim	: 231	7.585	12.760		İbtidai
Ecnebi	: 15	1.280	691		

T ü r k	: 36	151	2.250		
Gayri müslim	: 75	4.550	6.689		Rüşdiye
Ecnebi	: 9	444	674		

T ü r k	: 5	--	751		
Gayrimüslim	: 10	1.335	712		İdadî
Ecnebi	: 6	584	402		

...

B a s ı n :

İzmir, Osmanlı İmparatorluğunda sürekli ilk gazetenin çıktığı yer olmak bakımından önemlidir. Gergi daha 1615 yıllarında yahudiler İzmir'de bir matbaa atelyesi tesis ederek bazı kitaplar basmışlardır. İzmir'de daha sonraları, 1823 aralığında Smirne'nin gazetesi çıkmıştı. Bu gazetenin az sonra kapanması üzerine A. Blacke'in idaresinde "le Spectateur Oriental" gazetesi çıkmağa başladı. Yunan isyanının en kızgın zamanında bu gazetenin Türkler lehindeki neşriyatı ilgiyle takip ediliyordu. A. Blacke kendi devletinin dahî aleyhinde hareketleriyle tazyik edilmiş, diğer devletler ve ezcümle Rusya gazetesini kapattırmak için çalışmışlardır. Navarin olayı, A. Blacke'in mensup olduğu Fransa ile Osmanlı devletinin arasına açmış, bunun üzerine gazetesini kapamağa mecbur olmuştur. Fakat Blacke 1828 Ocak ayında "Courier de Smyrne"i çıkarmağa başladı ve bu da hayli rağbet gördü. Bu gazete de tamamen Türkiye lehinde yazılar yazmakta devam etmişti. Blacke bütün Avrupa'ya karşı Osmanlı devletini müdafaa ettiği için II. Mahmud'un teveccühünü kazanmış ve ondan mâlî destek görmüştür. Blacke daha sonra İstanbul'a çağırılmış, Takvim-i Vekâyi'in önce Fransızcasını çıkarmış, daha sonra da Türkçesinin çıkmasına nezâret etmiştir.

Bu sırada İzmir'de "Journal de Smyrne" çıkmakta idi. Daha sonra rumca bir gazetenin İzmir'de neşredilmeğe başladığını görüyoruz, ki muhtemelen 1838'lerde çıkmağa tahmin ediliyor: Amalthee². Aynı

1-Arşivde bu gazeteden pekçok tercümeleler vardır: H. Hüm. 37602, 30979 vs.
2-Hizmet, 172, 1908; Amalthee'nin 50. ci yılını söylemektedir.

yılda "L'Echo de l'Orient"adlı bir başka gazete de çıkmaya başlamıştı.Bu gazeteyi Toscane konsolosu M.Bergigli yönetiyordu.Bundan çok geçmeden önce İngilizce,sonra da Fransızca çıkan l'Impartial ortalıkda görüldü ki,bu gazete 1908'lere kadar intişara devam etmiştir.Journal de Smyrnée ile l'Echo de l'Orient birleşmişler,dah sonra 1846'larda İstanbul'a nakletmiştir.1839'larda İzmir'de "The Manzar-i Shark"adıyla bir İngilizce gazete de çıktı.Ancak 1853'de İzmir'de birisi kapamış altı gazete vardı.Bunlar da şunlardı:İmpartial de Smyrne,Amalthée ve Journal de Smyrnée rumca,Archalouis ermenice,Chakhar-ı Misrah da ispanyolca idiler.¹

İzmir'de çeşitli dillerde çıkan gazete ve dergilere,Türkçe bir gazetenin eklenmesi,ancak 1869 yılı sonlarında mümkün olabildi.Aydın Vilâyetinin resmî organı olup Türkçe ve rumca çıkan bu gazetenin hiçbir nüshası,elimize geçmemiştir.²1873 sonlarında İzmir'de Devir adlı bir gazetenin çıktığını biliyoruz.³Bunun kapanışından sonraİntibah gazetesi neşre başlanmışsa da,buda devamlı olmamış,çok geçmeden kapanmıştır.1875'lerde İzmir matbuatı,Kara Sinan adıyla bir mizah gazetesine bile sahne olmuştu ki 35 sayıdan sonra bu da kapandı.29 Mart 1877'de çıkan günlük İzmir gazetesi,resmî Aydın gazetesinin yanında Türk matbuatı temsilcisi olmak istemiş de aynı sene sonlarında kapanmaya mecbur olmuştur.

1880 yıllarında İzmir'de Türkçe-Rumca olarak çıkan "Aydın" vilâyet gazetesinden ayrı,5 rumca,2 Fransızca,1 Ermenice ve 1 İspanyolca gazete çıkıyordu.Rumca çıkanlardan birisi mizah,digeri de fûnun risâlesi idi.13 Mart 1884'de ilk sayısı çıkan "Nevruz"şehrin ilk Türkçe edebî ve fikrî dergisi olmuştur.Bunu çıkaran Halid Ziya Tefvik Nevzad ve Bıçakçızâde Hakkı,iki yıl sonra 1886'da Hizmet gazetesini tesis ettiler.Bundan sonradır ki İzmir'de gayrîresmî Türkçe gazeteler birbiri ardından çıkmaya başlamıştır.Tefvik Nevzad'ın 1896'daki Ahenk,Bıçakçızâde'nin İzmir'i ile sayıları bir ar üçe bile çıkmıştır.Türkçe edebî dergilere gelince,1897'de Şule-i Edebî,i,13 Ocak 1898'de ilk sayısı çıkan Muktebes takip etmiştir.Bu sonuncusunun da kapanmasından sonra,1908'de Gencine-i Edebî'i görüyoruz.⁴

1-X.Heuschling, 293; Ubicini, Lettres..I.259, 260;

2-Bu gazetenin çıkışını, Terakki, sayı 240, 1869 Ekim'den haber alıyoruz.1299 yılı Sal.sf.37;

3-Hadika, sayı 1, 9 Teşrinvasani 1289/1873

4-Eski harfli Şümâliyyayınlar toplu kataloğu;Ziya Somar,Yakın çağların fikir ve edebiyat tarihimize İzmir,1944 İzmir,keza B.N.Kaygusuz,Bir roman gibi,1955 İzmir;İzmir başını hakkında şimdilik saydıklarımızla iktifaya mecburuz.

1908'e doğru İzmir'de çıkan gazete ve dergileri ve bunların tirajlarına dair bulduğumuz kayıtları sayıyoruz:

Türkçe	Rumca	Fransızca	İspanyolca
Aydın	Amalthea-5.000	La Reform-1000	İsperansa-250
Ahenk-4.000-5.000	Armenia-2.000	Journal de SM.	Levenseret-250
Hizmet	Neasimirni-2000	İmpartial-300	Meserret-750
İzmir	Preodos	Courier de Sm.	--
Meserret "Türkçe-Yahudice			
İzmir "dergi"			
Osmanlı ziraat ve ticâret dergisi			

Ayrıca ermenice Memul ve İtalyanca El Comercial gazeteleri de çıkıyordu.

F i k r î H a y a k :

Aydın vilâyeti fikrî hayatında önemli yer işgal etmesi gereken gazete ve mecmua bakımından ne kadar zayıf olduğu, yukardaki açıklamalardan anlaşılmaktadır. Biz bu itibarla daha çok bazı münferit fikrî hareketler üzerinde durmak istiyoruz. Bursalı Mehmed Tahir'in kitabı, bu hususta bize pek fikir vermemektedir. Şânizâde Tire'ye sürüldüğü zaman, bu şehirde etrafında bir fikrî hareket yaratmış¹. Diğer taraftan mahallî ayan ve voyvodaların da saz şairlerini himâye ettiklerini biliyoruz. İzmir'de yaşayan bir yahudi, Nassif Mallouf da bir bakımdan dikkate değerdir. Bu zatın hayli eserleri olmuş, hatta Nasreddin Hoca fıkraları, İ.A.daki kayda göre bu zat tarafından 1847'lerde Fransızcaya çevrilmiş olmalıdır. Bu alimin Türk tarihine ve coğrafyasına dair çeşitli eserleri da bulunmaktadır².

Aydın vilâyetinde yaratılan bir diğer fikrî hareket, 1884'de Nevruz dergisiyle, bilhassa Hizmet'in çıkışından sonradır. Halid Ziya Uşaklıgil'in sürüklediği ve "Edebiyat-ı Cedide"nin öncüsü sayılabilecek bu hareket, başlangıçta İstanbul edebî çevrelerinin tepkisi ile karşılaşmış, arada hayli tartışmalar olmuştur³. Fakat bu da Tefik Nevzad'ın tevkifi, Halid Ziya'nın İstanbul'a gitmesiyle devam edememiştir.

K ü t ü p h â n e l e r :

Aydın Vilâyetinin kütüphanelerini, aşağıdaki listede veriyoruz. Bu kitaplıklar gerçi pek önemli görünmüyorsa da, zîra 1897'de Aydın Vilâyeti'ndeki 28 kütüphanede 4.079'u matbu, 10.412'si yazma olmak üzere 14.491 kitab bulunuyordu, yine de dikkate değerdir:

1-Tire, Faik Tokluoğlu, 1964 Tire, sf. 52-55;

2-Eserlerinin tam bir bibliyografyası, Journal de Sons. No: 621'dedir.

3-Tfsilat için Ziya Somar'ın "Yakın çağların fikir ve edebiyat tarihimizde İzmir'ine bakınız.

mekkii	kütüphanenin adı	tesisi	1318/1900 deki kitap adedi
İ z m i r ¹	Kemeraltı	1304/1886	421
	Şadırvan	1220/1805	350
	Müftü Camii ²	1234/1819	471
	Hisar Camii	1228/1813	511
	Hacı Hüseyin C.	-	374
	Saçmacı	1306/1888	454
	Hatuniye	1300/1882	377
Ödemiş	Yenicami	-	534
	Birgi	-	182
Kuşadası	Hacı Sükrü Ef.	-	150
	Hacı İlyas Ağa	1227/1812	312
	Nacip Paşa	1243/1827	1.410
Tire	Hacı Osman Ef.	1213/1798	1.093
	Muradiye	-	2.612
	Çağnigir	1247/1831	1.400
Yayaköyü	K.Osmanzâde Mustafa	-	355
	Akhisar	Zeynelzâde	1212/1797
Gördüs	Hacı Numan	1310/1892	71
Soma	Emir Hızır	1206/1792	120
Alaşehir	Seyh Sinan	1310/1892	108
Turgutlu	Paşacamii	1257/1841	777
Demirci	Mahmud Çelebi	1279/1862	57
Kırkağaç	Asmalı	1248/1832	1.053
	Kırandere	1304/1886	314
Söke	Beycami	1282/1865	24
Denizli	Müftü Camii	1283/1866	700
	Seyh Osman Ef.	1277/1860	300
Muğla	Seyh Ef.	1282/1865	244
	Karabân	1285/1868	112

1-İzmir kütüphanelerinin daha tafsilatlı olarak tetkiki,Aydın Vi-
lâyeti Salnamesi,1326 sahif.161;

2-1296'da çıkan ilk Aydın Vilâyeti salnamesine göre,Müftü Camii
kütüphanesinde dört bin cilde yakın "nüsha-i nadire ve mücel-
lât-ı nefîse"vardı.Türk kütüphanelerinin kitap sayısı hayli za-
yıfıdır.Rum Evangeliki kütüphanesinin kitap sayısı,30.000 kadar-
dır;Cuinet,III.455;

3-Aydın Vilâyeti Salnamesi,1323 sf.262'ye göre Manisa'da 8 kütüpha-
ne vardı.Ancak bunların küçük cami kütüphaneleri olduğu anla-
şılmaktadır.Manisa kütüphaneleriyle ilgili bir tetkik,Türk Kül-
türü,sayı 41'de çıkmıştır:"Cumhuriyet devrine kadar Manisa Kütü-
phaneleri,Dr.İlhan Akçay;

N e t i c e

Anadolu'nun XIX.yüzyıldaki umumî görünüşü, bir çöküşün tarihi olarak ele alınabilir. Bir önceki yüzyılda buharın keşfi, bunun dalga dalga dünyaya yayılışı neticesinde, cihan tarihinin bu en büyük inkılabı neticede, Anadolu'nun çöküşünü hazırladı. Nasıl XVI. asırda cihan deniz ticâret yollarının değişmesi, Asya'nın çöküşünü hazırlamışsa, buhar ve ona bağlı olarak Güneybatı Asya'da ticâret yollarının değişmesi de "Küçük Asya"nın çöküşüne müncer olmuştur. Bu yazılın ilk yarısında 100.000 nüfuslu olduğu söylenen Tokat'ı geçmeden büyücek bir kasaba hüviyetinde görmekteyiz ki, buna en önemli âmil, ticâret yollarının değişmesidir.

Aydın Eyâleti de bu çöküşten kendisini kurtaramamıştır. Öyle ki bazı olaylar İzmir ve etrafında toplanan bu vilâyet topraklarının çöküşüne yardım etmiştir. Yunan isyanı senelerce içerde ve denizlerde huzursuzluk yaratmış, gümrüklere büyük tesiri olmuştur. Ayrıca diğer bazı mahalli isyan ve ihtilaller, devletin bir ara koyduğu inhisar sistemi ve nihâyet filizlenmeğe gayret eden mahallî sanayii yaşatmayan kapitülasyonlar, bu toprakların iktisâden ve ona bağlı olarak da sosyal olarak çöküşünü hazırlamıştır.

Anadolu kıyıları ve bilhassa Batı yakası, bu umumî çöküşün yanında XIX.yüzyılın ikinci yarısında bir başka gelişmeğe sahne olmuştur. Mersin'den Trabzon'a kadar hemen bütün sahiller gibi, Aydın vilâyeti kıyıları da gelişmişlerdi. Ancak bu gelişme, çok daha büyük bir tehlikeyi de berâberinde taşımıştır ki, bu da yeni gelen Rum unsurudur. Urla yarımadasında neredeyse Türk nüfusu kovacak hale gelen bu yeni "gelişme", Aydın Vilâyeti tarihinde psikolojik olarak da büyük tesirler göstermiştir. Kaynaklar kifâyetsizliğinden layıkıyla inceleyemediğimiz bu ruhî etki bakımından bir vakiyaya temas etmek, önemlerini göstermeğe kifâyet eder. XIX.yüzyıl ortalarında Aydın Eyâleti sahasında görülen eşkiya ve haydud makulesinin hem hepsi, Katırcı Yani gibi, rumlardan ibâretti. Bunların küstahlıklarına karşı Türk zeybekleri ancak bir megru' müdafaa bakımından dağa çıkmışlar, veyâ eşkiyalığa sapsmışlardır.

Demiryollarının yapılması, münakalenin kolaylaşması, Aydın vilâyetinin iktisâdî durumunu kısmen sağlamlaştırdı. Gazeteler çıkıyor, mektepler açılıyor Türk nüfusun kültürünün artırılmasına gayret ediliyordu. Lâkin bütün bunların yanında Aydın vilâyetinin rum nüfusunun sayısı da hızla artıyordu. Gergi kaybedilen çegâtlî savaşlar ve topraklardan bir hayli Türk muhaciri de Aydın Vilâyetine yerleş-

mişti. Ancak bütün bunlar Rum nüfusun artış nisbetini karşılamaya kâfi gelmiyordu. Nihâyet XX. yüzyılda bir asırdan fazla devam eden bu yavaş istilâ yerini, bir silahlı devlet saldırısı şeklindeki istilâyâ bırakacaktır. Lâkin gösterildiği gibi Aydın Vilâyetinde hiç bir şekilde ve hiçbir zaman böyle bir hakka sahip olamamışlardır. Aydın Eyâletinin Türk ahali, yüzyıllardır yanyana yaşadığı bu kavim hakkında hükmünü, nihâyet onların ihânetinden sonra verecektir.

Ek:I

1850'de Aydın Eyâleti mülkî taksimatı:¹

S a r u h a n S a n c a ğ ı :Mağnisa ma'nevâhi Belen ve ve Emlâk ve Yayaköyü ma'Soğanderesi yâni Palamud Kasaba Turgudlu Nif Urganlu nam-ı diğeri Ilıca-i Saruhan Marmara Sart ma'Salihli Atala Kayacık Temirci i Borlu yâ Borlu u Saruhan Demirci Gördüs Mendehora ma'nahiye Küre Gördük Akhisar ı Saruhan nahiyeye Marmaracık Güzelhisar ı Menemen Menemen Foçateyn

S ı ğ l a S a n c a ğ ı :İzmir ma'nevâhi Birunadahdve Cumaabad ve Tiryanda ve Ayasefid nam-ı diğeri Kilizman Nahiyeye Url Karaburun nahiyeye Çeşme Seferihisar ı Çeşme ma'nahiyeye Hereke ve kal'e i Sığacık Kızılhisar nam-ı diğeri Torbalu Kuşadası İnebaç nam-ı diğeri Ezine i Ayasuluğ Söke nam-ı diğeri Akçaşehir i Aydın Balat ma'nahiyeye Bafa Mandice

A y d ı n S a n c a ğ ı :Güzelhisar ı Aydın ma'nahiyeye Karapınar Ayasuluğ Tire Bayındır nahiyeye Koçak Birgi ma'nahiyeye Bademiyeye nahiyeye Ödemiş nahiyeye Keles Balyanbolu Alasehir İnegöl Ortakçı ma'Kuyucak Arpaz ma'Amasya ı Aydın Yenişehir i Aydın ma'Karacasu Nazilli nam-ı diğeri Kestel Sultanhisarı nahiyeye Atça Köşk nahiyeye Dallıca Çanlı ma'Köşkdere Karpuzlu nahiyeye Yenipazar ı Aydın Bozdoğan nahiyeye Karan Çine Mazon Bubice Sahme Dalama ma'Karahayt nam-ı diğeri Karakeçiler Bayramlı

M e n t e ş e S a n c a ğ ı :Muğla Eskihisar Milâs nam-ı diğeri Pecin Mandalyat Bodrum nahiyeye Karabad nahiyeye Kerme Tatya nahiyeye Gökabad Trahiya Ula Köyceğiz Talaman nam-ı diğeri Pirnaz Meğri, Esen, Üzümlü, Döğer nahiyeye Ağridos Tavas Vakıflar Bozüyük ü Menteşe Musveli Serulus Girenis Yerkesiği

D e n i z l i S a n c a ğ ı :Denizli nam-ı diğeri Ladikiye Honaz Ezine i Ladikiye nam-ı diğeri Sarayköyü Çarşamba i Ladikiye nam-ı diğeri Buladan Göküyük Esme nahiyeye İnay nahiyeye Sirke nahiyeye Selendi Küre i Yenişehir

1-Devlet Salnamesi, 1266/1849-50; 74-75; Kazaların altı çizilmiştir.

1285'de Aydın Vilâyeti:

İ z m i r S a n c a ğ ı : İ z m i r:Burunabad, Seydiköy, Torbalı, Teryanda, Nif. U r l a: Seferihisar, Kilizman. M e n e m e n: Yamanlar, Karşıyak F o ğ a t e y n: Güzelhisar-ı Menemen. K u ğ a d a s ı: Çanlı, Ayasuluğ. Ç e ğ m e: Alaçatı, Karaburun. T i r e: Bayındır. Ö d e m i ŝ: Birgi, Keles, Balyanbolu.

A y d ı n S a n c a ğ ı : A y d ı n: İncabad, Karapınar, Köşkdere, Koçak, Köşk. N a z ı l l ı: Dallica, Kuyucak, Atça, Karacasu. Ç i n e: Şahme, Karpuzlu, Mazon, Subice, Karahayt. B o z d o ğ a n: Amasya, Arpaç, Yenipazar. S ö k e: Mandice, Balat.

S a r u h a n S a n c a ğ ı : M a n ı s a. T u r g u t l u: Illica, Dağmarmarası, A l a ŝ e h i r: İnegöl. K u l a: M e n d e h o r a, Selendi. A d a l a: Sart. G ö r d ü s: Borlu, Kayacık. A k h ı s a r a Göl marmarası, Palamut. E ŝ m e: İney, Sirke, Küre. D e m i r c i.

M e n t e ŝ e S a n c a ğ ı : M u ğ l a: Ula. D e n i z l i: Sarayköy, Honaz, Buldan. D a d ı y a: Trahiya. M e ğ r i: Eŝen, Ağridos, Üzümlü, Döğer. B o z ü y ü k Musveli, Eskihisar, M i l a s: Mandalyat, Kerme. B o d r u m: Karaabad, Sarulus. T a v a s: Vakıflar, Girenis. K ö y c e ğ i z: Firnaz, Dalaman.

1908'de Aydın Vilâyeti kazaları da şunlardır:

İ z m i r S a n c a ğ ı: İzmir, Nif, Karaburun, Kuşadası, Çeşme, Tire, Ödemiş, Urla, Foçateyn, Bayındır, Menemen, Seferihisar, Bergama.

S a r u h a n S a n c a ğ ı: Manisa, Turgutla, Alaşehir, Kula, Akhisar, Gördüs, Demirdemirci, Eŝme, Kırkağaç, Soma.

A y d ı n S a n c a ğ ı: Aydın, Nazilli, Bozdoğan, Söke, Çine, Karacasu

M e n t e ŝ e S a n c a ğ ı: Muğla, Milas, Meğri, Eŝen, Marmaris, Bodrum, Köyceğiz.

D e n i z l i S a n c a ğ ı: Denizli, Tavas, Buldan, Sarayköy, Çal, Garbî Kırkağaç.

-Ek: No: II-

Aydın Eyâlet veya Vilâyeti Valileri:

1-Yakub Paşa,	2 Haziran 1833
2-Fethi Paşa,	22 Ağustos 1837
3-Çengeloğlu Tahih Paşa,	21 Ağustos 1838
4-Halil Kâmilî Paşa,	Nisan 1839
5-Yusuf Muhlîs Paşa,	Mayıs 1841
6-Said Mehmed Paşa	Haziran 1841
7-Salih Mehmed Paşa,	27 Şubat 1842

1 ² -Yakup Paşa	Mart 1843
8-Sadullah Paşa,	2 Kasım 1845
-Yakup Paşa,	26 Mayıs 1847
9-Halil Mehmed R.Paşa,	12 Kasım 1848
10-Ragıb Paşa,	4 Temmuz 1851
--Halil Kâmilî Paşa,	13 Ekim 1851
11-Aali Paşa,	17 Ocak 1852
12-Şekip Paşa	-
13-Hekim İsmail Paşa,	7 Temmuz 1853
14-Süleyman Paşa,	27 Ocak 1855
15-Mahmud Nedim Paşa,	4 Eylül 1856
16-Mustafa Paşa,	28 Mart 1857
17-İşkodralı Mustafa Paşa,	20 Ocak 1858
---Halil Kâmilî Paşa,	20 Aralık 1858
18-Muammer Paşa,	15 Ağustos 1859
19-Keyserili Ahmed Paşa,	20 Haziran 1860
20-Osman Paşa,	10 Ağustos 1860
21-Hasan Rıza Paşa,	18 Eylül 1861
22-Mehmed Reşid Paşa,	2 Aralık 1861
---Kayserili Ahmed Paşa,	15 Mart 1863
23-Kubulî Paşa,	15 Şubat 1864
24-M.Râşid Paşa,	10 Şubat 1864
25-Süreyya Paşa	15 Temmuz 1866
-Vilâyet olduktan sonra-	
26-Sabri Paşa,	4 Haziran 1867
2--Hekim İsmail Paşa,	16 Mart 1868
27-Velîyüddin Paşa,	15 Temmuz 1869
28-Sadık Paşa,	26 Ekim 1870, 3 Haziran 1872
29-Hamdi Paşa,	25 Eylül 1871
30-Emin Paşa,	19 Ağustos 1872
---Sabri Paşa	21 Eylül 1872
31-Hüseyin Avni Paşa,	17 Kasım 1872
---Süreyya Paşa,	27 Ocak 1873
---Hamdi Paşa,	11 Mart 1874
32-Ahmed Rasim Paşa,	23 Ocak 1875
---Hüseyin Avni Paşa,	26 Nisan 1875
33-Ahmed Paşa,	4 Haziran 1875
34-Esad Paşa,	19 Eylül 1875
35-Hurşid Paşa,	4 Aralık 1875
---Sabri Paşa,	5 Ağustos 1876

---Hamdi Paşa,	6 Şubat 1878
36-Midhat Paşa,	5 Ağustos 1880
37-Ali Paşa,	19 Mayıs 1881
38-Hacı Naşid Paşa,	20 Temmuz 1883
39-Hakkı Paşa,	24 Ağustos 1885 ¹
40-Halil Rifat Paşa,	28 Ekim 1885
41-Nazif Paşa,	12 Ocak 1887
42-Hüseyin Rıza Paşa,	2 Mayıs 1888
---Halil Rifat Paşa,	21 Haziran 1889
43-Abdurahman Paşa,	30 Ekim 1891
44-Hasan Tehmi Paşa,	22 Haziran 1893
45-Kâmil Paşa	11 Kasım 1895
46-Faik Bey,	14 Ocak 1906.

"1908" e kadar'dır...

1-Tâyin edilmişse de, İzmir'e varmadan nazır olmuştur.